

IMRE KATALIN

A Szép Szó és József Attila

IRODALMI TANULMÁNYOK

BUDAPEST

Z-füzetek/29

**A sorozatot szerkeszti
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

Készült a Lukács György Alapítvány támogatásával

© Imre Katalin jogutódja, Pásztor Mihály, 1991

Letölthető:

[[PDF formátumban](#)] [[EPUB formátumban](#)]

A Szép Szó és József Attila

1936 márciusában új folyóirat lát napvilágot. Megjelenik a Szép Szó, egy jellegzetesen urbánus intellektuel-gárda fóruma, azzal a célkitűzéssel, hogy irodalmi-szellemi fegyverekkel küzdjön egy polgári demokratikus Magyarországért. Ennek a folyóiratnak egyik társszerkesztője, egészen 1937-ben bekövetkezett haláláig, József Attila.

Különböző indítékokból, számos összetevő szövevényének eredményeképp, a felszabadulás előtti kulturális közegben ez a kapcsolat a kommunista költő és a polgári lap között nagy hullámokat verő probléma állandó forrása volt. A probléma a felszabadulás után keletkezett József Attila-irodalomban sem jutott nyugvópontra. Elsősorban József Attila élete és pályája e szakaszának felmérésében okozott ugyanis bizonyos nehézségeket a *Szép Szó* értékelésében kialakult, túlnyomórészt elmarasztaló bírálat, de megfordítva, a lapot ért kritikákat is megkérdőjelezte, legalább egyes pontjaikban, József Attila közreműködésének ténye.

A vizsgálódásnak ebben a fejezetben nem tárgya a Szép Szó polgári és kommunista részről történt eddigi értékelésének elemzése, csupán József Attilának a laphoz és köréhez fűződő kapcsolata, e kapcsolat létrejöttének körülményei, okai és végül a kapcsolat tartalma és jelentősége.

Ha József Attila halála után róla írt méltató, magasztaló, elragadtatott cikkek garmadáját olvassuk, kevésben találunk utalást arra, hogy ennek a – szélsőjobboldali köröktől eltekintve – egyre inkább ünnepezt költőnek, életében miért nem jutott semmilyen társadalmi, állami, kulturális hatalmi tényező, vagy hangadó irodalmi kör részéről elismerés. Mégis néhány, nyíltabb és kevésbé nyílt, de mindenesetre érdekes célzás, megjegyzés akad az írások között.

Katona Jenő ^[1] nekrológiájában ez áll: „József Attila a kollektív megváltás szegény, megvetett apostola lett...” Boldizsár Iván ^[2] a *Válaszban* közzétett megemlékezésében elárulja, hogy „József Attila zsidóbérencnek, kommunistának számított, nem üldözték, levegőnek nézték”. Kassák Lajos ^[3] szerint József Attilának költőtársai halála után sem bocsátják meg képességeit. „Neves folyóirataink el is hallgatták halálának évfordulóját.” Schöpflin Aladár ^[4] József Jolán könyvét méltatva így ír József Attila szerencsétlen pályafutásának okáról: „Nem volt tájékozódó képessége az élettel, a társadalommal, a világgal szemben ... folyton hibákat követett el – praktikus értelemben kell ezt felfogni – önmagával szemben”. Féja Géza ^[5] *Irodalomtörténetében* megállapítja, hogy „József Attila lénye és léte egészen különös izgalmat okozott költőtársai között ... eredeti nagysága elidegenítette tőle a kortársakat... igen hamar megtalálták az ürügyet, hogy eltávolodjanak tőle, egyikük vérig sértő gúnyverset is írt róla ... mindentől megfosztották, amitől lehetett...” A

legnyíltabban Juhász Géza [6] fogalmaz: „Annak, hogy úgy húzódoztak tőle, van egy társadalmi oka is. S viszonyaink közt ez a fontosabb. Annak az osztálynak szólt ez a hűvös elutasítás, amelyiknek a nevében énekelt József Attila.”

E néhány megállapítás után tekintsük át vázlatosan, éppen csak, hogy a *Szép Szó*hoz vezető folyamatot bizonyos meghatározó jelentőségű tények ismeretében vizsgálhassuk: József Attila pályafutását.

Ismeretes, hogy József Attila az 1929-ben megjelent *Nincsen apám, sem anyám* kötettel széleskörű és nagyjából elismerő feltűnést keltett. A kötetről hét kritika jelent meg és a hétből hat méltató, dicsérő, felfedező jellegű. Egyedül Németh László *Nincsen anyám, sem apám* címen a *Nyugatban* megjelent kritikája veti előre József Attila későbbi költői sorsának árnyékát. [7] Ugyanebben az évben, az év folyamán írt mind a tizenhárom verse megjelenik. Kilenc a *Toll* című radikális polgári lapban, kettő a *Népszavában*.

1930-ban azonban megírja híres kritikáját Babits Mihály *Az istenek halnak, az ember él* című verseskötetéről. [8] Mint azóta számtalan cikk, emlékezés, értékelés és maguk a tények bizonyították, ez a Babits ellen írt bírálata, az év folyamán megjelent más Babits-ellenes kritikai megjegyzéseivel együtt, jelentős szerepet játszott további pályáján, amennyiben lényegileg kitessékelt önmagát a *Nyugatból* és a Baumgarten-alapítvány kasszájából. Ez idő tájt távolodik el József Attila a Bartha Miklós Társaságtól is és az *Előőrs* körétől, amelyhez futó, átmeneti kapcsolat fűzte. És csatlakozik az illegális kommunista párthoz. Illegális kommunista életszakaszának a párthoz legszorosabban kapcsolódó periódusában szakít az „új népiesekkel” is. [9]

A 30–32-es év harcos költői és publicisztikai ténykedése ugyancsak tükröződik verseinek közlési lehetőségeiben és az 1931-ben és 1932-ben megjelenő köteteknek fogadtatásában. 1931-ben összesen három verse jelenik meg, az ebben az évben írt kilencből; az 1932-ben született tizenhét verséből pedig összesen öt. És a megjelent versek közül a legtöbb eldugott vagy kérész életű lapokban láthat csak napvilágot. A *Döntsd a tőkét, ne siránozz* című kötetéről hat bírálat jelenik meg, és ezek a kritikák már pontos tükrei a József Attila körül kijegecesedő polarizációs folyamatnak. A kommunista és szociáldemokrata lapok kritikái egyöntetűen dicsérik. [10] Viszont élesen József Attila ellen fordul a *Magyar Szemle* kritikusa. [11] József Attila ellen foglal állást a *Nyugat* is, amelyben Fenyő László [12] ír gúnyos, lenéző hangon a kötetéről, és nem állít kevesebbet, mint hogy József Attilának, ennek az „élelmes” fiatalembernek nincs ízlése, nem bensőséges, nem formaművész, és főleg – nem forradalmár. Az *Előőrssel* való szakítás nyilvánvaló következményeképp, leplezetlenül elfogult ellenszenvvel és a Fenyőéhez hasonló ítélettel értékeli József Attila verseit Féja Géza [13], *Szélkakas költők* című cikkében.

A József Attilának már vitathatatlanul érett, nagy költészetét tükröző *Külvárosi éj* még nagyobb és József Attilára nézve megrendítőbb értetlenségbe és közönybe fullad. A *Nyugatban* Illyés Gyula [14] ír kedvetlen hangon a kötetéről. József Attila költői helyzetére különösen jellemző Németh Lászlónak ez idő tájt a *Tanú* hasábjain tartott seregszemléje az élő líra fölött. [15]

A polgári radikális-liberális körök annak idején jól fogadták József Attila verseit, de a Bartha-társaságban és az *Előőr*sben való szereplése, majd kommunistává válása miatt elhidegültek tőle.

De József Attila számára, mint ezt minden tanú, visszaemlékező egybehangzóan állítja, a legnagyobb megrázkódtatást Pákozdi Ferencnek [16] a *Társadalmi Szemlében*

megjelent, József Attila költészete iránt teljes érzéketlenséget és értetlenséget tanúsító kritikája okozta, amely idézésre sem szorul, mert sajnálatosan közismertségre vergődött. Ez a kritika azonban csak egyik megnyilvánulása a József Attila és költészete iránt a KMP akkori vezető köreiből mutatkozó türelmetlenségnek.

Illegális és legális kommunista lapokban József Attila publicisztika, tanulmány, vita formájában is kifejtette nézeteit 1932-ben és 1933-ban. Ezeknek az írásoknak alapján pártkörökben zavaros intellektuálisnak minősítették őt, mivel részben freudista hatások, a marxizmus és a freudizmus összeegyeztetésére irányuló elképzelések nyilvánulnak meg ezekben az elméleti munkáiban, részben pedig a fasiszmus németországi győzelmének megrendítő ténye kétségeket támasztott benne a kommunista párt történelmi helyzet-elemzése és taktikája helyességét és még mélyebben, a marxizmus lét és tudat összefüggésére vonatkozó tételét illetően. Ez az álláspont, helyes részletmeglátások ellenére, vitathatatlanul a szociáldemokrata felfogáshoz közelítette József Attilát, a náciizmus uralomrajutásával kapcsolatban felmerülő értékelésekben. Nem tartozik ide József Attila a párttal történt összeütközéseit kiváltó cikkeinek elemzése. Ide csak az tartozik, hogy a József Attila versei és prózai írásai nyomán vele szemben támadt bizalmatlanság 1934-ben szakításhoz vezetett a KMP és József Attila között. Ez pedig nemcsak az ügy kommunista kommentátorai, hanem József Attila polgári barátai szerint is életének legsúlyosabb csapása volt, mivel egyedül a kommunisták között érezte úgy, hogy tartozik valahová, egyedül köztük talált magára. A kommunista vitapartnereknek formálisan igazuk volt József Attilával szemben. Egyes állításai tévesek, zavarosak voltak. Túl ezen, könnyen elképzelhető, hogy a fenyegetett helyzetben levő pártnak komoly problémát okozott egy, az illegalitás nehéz körülményei között téves nézeteiben megmakacsodó, idegileg zilált, pszichoanalitikus kezelésre járó, mindenképpen teljesen rendhagyó ember közreműködése az igen szigorú fegyelmet követelő mozgalmi munkában. Két dolgot azonban nem ismertek fel a József Attila pártsorsáról döntő tényezők. Az egyik a legvitathatóbb cikkei és fejtegetései mögött is megbúvó, fő mozgató rugó: a kétségbeesett, elszánt antifasiszmus, amit pedig nem lehetett volna eléggé nagyrabecsülni az adott nemzetközi és magyar viszonyok között, még egy „közönséges” értelmiségi esetében sem. Talán még nagyobb hiba volt nem venni észre, hogy József Attilával egészen kivételesen nagy proletárköltő lépett fel, nemcsak tehetsége mértékében, hanem tudatos, koncepciózus törekvéseiben is. Sándor Pál ^[17] írja, hogy József Attilát a kommunisták jó, kiváló költőnek tartották, de nem tartották nagy embernek. József Attila halála után a *Korunkban* írt megemlékezésében Nagy István ^[18] is arról vall, hogy néhány éve még idegen volt neki József

Attila verselése. Andrásfi Gyula ^[19] József Attila egy illegális szemináriumi hallgatója, arra emlékezik, hogy összejöveteleiken ilyeneket mondtak a hallgatók az előadó József Attilának: „Mi az, hogy rege róka rejtem? Miért írsz Attila ilyen marhaságokat?!” Hiába, nagyon is új volt József Attila hangja és látásmódja a megszokott, befogadott addigi magyar proletárköltészet gyakorlatához képest.

Így történt, hogy József Attila 1934-ben teljesen egyedül maradt. Ekkor jelenik meg válogatott verseinek gyűjteménye, a *Medvetánc*. Ennek a kötetnek fogadtatásán valami kevéske felengedés látszik, az előző évekhez képest. Valószínűleg közismert már az illegális mozgalomtól való eltávolodása, a kötetben is vannak ennek nyomai, amennyiben osztályharcos versei közül néhányat, köztük egy-két jelentős, nagy alkotást kihagy, más verseiben pedig „szelídít” egyes kifejezéseket, képeket, sorokat. Kétségtelen azonban, hogy semmi lényeges, mondanivalóját, alapállását érintő, torzító megalkuvást nem követ el, és egyes verseit, a mondanivaló változtatása nélkül magasabb művészi nívón, sőt, talán eszmeileg is mélyebben oldja meg ezzel az el-

járással. Még fokozza bizonyos polgári ízlésirányzatok jóindulatát irányában néhány magányra, pesszimizmusra, befelé fordulásra valló alkotása. Az igazsághoz tartozik, hogy a költő oeuvre-je is ekkor jelentkezik először kikristályosodva az összegyűjtött és szigorúan rostált versek együtthatásában. És kétségtelen az is, hogy a költészetét mindig legtöbbször értékelő kommunista *Korunk* változatlanul lelkesen nyilatkozik meg erről a kötetéről is.

Persze, sem a kritikák mennyisége, sem a lapok nagyrészének közéleti súlya, amelyekben megjelennek, sem a bírálatok egy részének minősége nem fejezi ki most sem József Attila jelentőségének és nagyságának töredékét sem, és így nem is változtat azon a képen, hogy továbbra is az irodalom peremén lézengő, alig-alig számontartandó költőként sorolódik be akkor, amikor életműve nagyobb részével már megjelent a szak- és a közvélemény előtt. Versei közlésével sem jobb a helyzet. Az 1931–32-es mélyponthoz képest ugyan mutatkozik csekélyke emelkedés (33-ban tizenhárom versből nyolc, 34-ben tizből hat, 35-ben tizenkettőből nyolc jelenik meg, főleg a *Korunk*, a *Népszava*, a *Toll* és 3 év alatt 3 ízben a *Nyugat* hasábjain), de ez sem változtat tarthatatlan helyzetén.

Világnézete, magatartása azonban alapjaiban hajlíthatatlan még a magány árán is, holott életrajzírói, barátai, a ráemlékezők feljegyzései egyöntetűen azt állapítják meg, hogy József Attila irtózott a magánytól. Ismert tény, hogy 1934-ben visszautasítja a Válasz Illyés Gyula által hozzá közvetített felszólítását a folyóiratban való közreműködésre, és a következő évben éles, erőteljes támadást intéz kétszer is az Új Szellemi Front, egy haladónak tartott író tábor és a Gömbös-féle fasiszta rezsim között meginduló együttműködés ellen. 1935-ben az *Esti Kurírban Reformtoborzó* címen ír cikket [20], ebben az Új Szellemi Frontot szervező Zilahy Lajos-féle akció romantikus, retrográd és demagóg voltát leplezi le. Még részletesebben, elemzőbben és élesebben fejti ki nézeteit erről a kísérletről az *Új Szellemi Front* című, a Szocializmusban írt cikkében [21]. Révai József [22] összegezése szerint: ... a párttal való kapcsolatának megszakadása után a népiesekkel kiéleződött harcát is már mint a fasiszmus elleni fellépés kiélezését kell értékelnünk.. mint „a fasiszmus elleni harc egyik legfontosabb részét”.

1935-ben, a *Medvetánccal* a háta mögött, József Attila tehát egzisztencia, tér, visszhang nélkül, magányosan áll. Elvi okokból becsapta maga mögött a *Nyugatnak*, az irodalmi boldogulás és elismertetés e legfontosabb fellegvárának kapuját. A népies körök egyre erősödő befolyását, egyre kiterjedtebb hálózatát nemhogy nem vette igénybe, hanem, megint csak elvi okokból, szembeszállt velük. És az egyetlen erő, amely – ha legális lehetőségeket nem is igen biztosított volna neki –, de páratlan lírai zsenijének, gigászi alkotó munkájának közvetlen értelmét állandóan tükrözhetette, sugározhatta volna, őt hagyta el. József Attilának azonban tér kellett. Nemcsak egzisztenciális indítékokból, nemcsak önérzeti okokból, nemcsak az alkotói természet szerves velejárójaként, amelynek a közlés és a visszhang életető eleme, nélküle sorvadásra, pusztulásra van ítélve. Hanem elsősorban azért, mert József Attila költészetével egész osztálya diadalát akarta a maga lehetőségein belül, a maga területén, az adott körülmények között kivívni. Mikor rá kellett ébrednie, hogy történelmileg még nem érkezett el az ideje annak, hogy „letegye a ceruzát és köszörülje a kasza élit”, egyre átfogóbb koncepcióval és felelősséggel látott hozzá, hogy a saját fegyverével bizonyítsa a proletariátus történelmi hivatását és jogosultságát az emberibb jövő, a szabadság rendje megteremtésére.

Kortársai is felfigyeltek erre a törekvésére, Fejtő Ferenc [23] írja: „Nemcsak magát és eszményét, hanem egész osztályát, annak érényeit reprezentálta tudatosan”. Füsi

[24]

József így fogalmazza meg ezt: „Mesterségét nagyrabecsülte, külön gondja volt annak minden aprólékos műhelykérdése, de csak azért, hogy a gyötrő örültségig fokozódó eszmei öntudatát a formaival egyesítse, igazolja, s a magyar irodalom folytonosságába emelje.” Németh Andor [25] is foglalkozik József Attilának ezzel a törekvésével: „A proletárosztály történelemformálásra hivatottsága bizonyítékául akar nagy költő lenni.” Révai József [26], aki látja József Attilának ezt a teljességre törő és teljességet teremtő koncepcióját, úgy is ítéli meg az illegális KMP-vel való összeütközését, hogy „... József Attila ... azokkal ütközött össze, akik a munkásosztály költészetét, a szocialista lírát pusztán, mint a politikai agitáció egyik válfaját és eszközét akarták felfogni...”

Valóban, József Attila nemcsak politikai agitációt és propagandát akart kifejezni költészetével. A munkásosztály egész életérzését ki akarta fejezni. Sándor Pál [27] veszi ezt észre. Szerinte József Attila azt a sajátos életérzést tükrözi, amely a munkásosztályt megkülönbözteti a többi osztálytól. „Hogy hogyan reagál a legkisebb mozzanatokban is a külső valóságra, milyen képzetek ülik meg az agyát, milyen asszociációk röppenek fel a valóság egy-egy szárnycsapására – mindez tárgya ennek a költészetnek és tartalma ennek a jelennek minden valósága, amely magában foglalja nemcsak a jövőt, hanem a múltat is. De úgy felfogni a valóságot, hogy az ne izolált, önmagában való szingularitás legyen, hanem konkrét általánosság, komplexum, amelyben »minden benne van«, az egész úgy, ahogy ez az egy osztály az egész emberiség nevében lép a porondra – ez már a dialektikus materialista költészetnek a formai követelménye ...”

József Attila tehát tudatosan törekedett arra, hogy általa „a valóság gondolatra törjön” (Marx), mert azt vallotta, „hogya egy osztály a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen fel a történelem dobogójára”. [28] Önmaga példájával, alkotásával, életművével akarta bizonyítani, hogy osztálya a soron következő történelemformáló erő, a törvények hű meghallója, az emberi mű értelmének értője, az ember öntött csillagának öntője, a művelhető csillagokba vezető út előkészítője. Ő tudta, értette és sajnos csak ő értette (és ellenfelei, a másik oldal), hogy mi az értelme, a jelentősége ennek a vállalkozásnak, ennek a demonstrációnak. Hallatlan ráérzéssel Móricz Zsigmond [29] fejezte ki ennek a törekvésnek és teljesítménynek egész történelmi-társadalmi súlyát, amikor József Attilára emlékezve azt írta: „A városi proletár, azt hiszem, József Attilával küldte be az első költőt az irodalomtörténetbe. Ez a tény tektonikus rázkódást jelez a magyar glóbuszon.”

Németh Andor többször említi József Attilának azt az idők folyamán komplexummá növekedő problémáját és sérelmét, hogy őt senki sem veszi komolyan, hogy ő mindenkinek csak Attila vagy Attila úr maradt, mert nincs komoly, „felnőtt” hivatala. Minél szilárdabban és teljesebben kialakul világnézete, minél inkább eltávolodik búbajos-fintorú attitűdjétől, a „vagányok félig lúdtalpú Attilája” anarchista tartásától, és minél inkább tisztába jön költői képességeivel, annál erősebb benne a társadalmi felelősségtudat, amelybe éppúgy beletartozik az, hogy önállóan meg tudjon élni, mint az, hogy képességeit végre érvényesíthesse, harcba vethesse meggyőződéséért. „A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, mint hogy alakítja a világot... azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem annyira a művész, mint azok által él, akik szeretik a művészetet s azért szeretik, mert keresik az emberséget.” [30] – fogalmazza meg az alkotásnak értelmezése szerinti funkcióját és a nyilvánossággal való szoros, szerves

kapcsolatának elengedhetetlen szükségességét egy nyilatkozatában.

A harmincas évek – Gáspár Zoltán kifejezésével – „folyóiratcentrikus” szemléletének uralkodása idején természetes, hogy e célok elérésének érdekében József Attila lapalapításra gondol. (Számos megemlékezés említi egyébként, hogy élete folyamán többször tett erre kísérletet.)

A lapalapításhoz azonban társak kelleneek. Olyan társak, akik a lehető legnagyobb szabadságot, a viszonylag legtágabb lehetőséget biztosítják neki a „világalakító” költői tevékenység elvégzésére, és akikkel közös platform kialakítása elvi megalkuvás nélkül létrehozható. A szövetséges viszony természetesen nem jelenti okvetlenül azonos felfogású emberek szövetségét. Csak annyit jelent, és a legelvibb szövetségben is csak az a fontos, hogy a közvetlenül kitűzendő célokban és elvégzendő feladatokban, vagy azok lényeges részében a szövetkező felek legalább átmenetileg, a feladat, az elérendő cél tartamára egymással megegyezzenek. Kik lehettek József Attilának ilyen szövetségesei? Olyan emberek, akik költészetének tartalmát és minőségét nagyra becsülik, és valamilyen okból hozzá hasonlóan látják a költészet aktuális teendőit. Olyan emberek továbbá, akik a József Attila-i megítélésnek megfelelően – amely ekkor már teljesen egybeesett a Komintern és a KMP határozatával –, a történelmileg legveszélyesebb ellenséget a fasiszmusban s annak valamennyi válfajában látják, éppen ezért legalább az egyre fenyegetettebb maradék demokratikus szabadságjogok, a végveszélybe sodródó humánus értékek és érdekek védelmére hajlandók tömörülni. Ezeket a lehető szövetségeseket József Attila, a magyar fejlődés ismert sajátosságai következtében, abban a történelmi helyzet nyomása alatt radikalizálódó, liberális polgári övezetben találhatta meg, amelyik ebben az időszakban ugyancsak szívesen hallatná a hangját, ha nem is a József Attiláéval azonos, de az övéivel pillanatnyilag egyeztethető célkitűzések alapján. Ignópus Pál, az *Esti Kurír*nak és a *Magyar Hírlap*nak a közéletben is tevékenyen résztvevő publicistája ekkortájt éles sajtó-párbajokat vív a fasiszta ideológiával a szellemi szabadságért, és kedve lenne hadat üzeni a *Nyugat*nak is, amely apját, az öreg Ignópuszt s a régi radikális, harcos *Nyugat*-szellemet megtagadta.

Ignópus Pált és József Attilát régi ismeretség szálai fűzték össze. A húszas évek végéig ez a kapcsolat találkozások, közös baráti kör kialakítása formájában nyilatkozott meg. Az *Előőrs*nél szerepelgető, majd illegális kommunistává váló József Attila iránt azonban Ignópus Pál is, társasága, köre is elhidegült. A szálak mégsem szakadtak el teljesen. Többek között a *Toll* című lap is állandó közvetítő kapocs maradt.

Mikor József Attila 1935-ben elszakadt a kommunista pártkötelékeitől, másrészt harcba szállt az Új Szellemi Fronttal, Ignópus Pál pedig polgári álláspontjáról balfelé tolódott és a népfrent-politika nyugati változatával rokonszenvezni kezdett, lehetségessé vált, hogy a régi meglazult kapcsolat szorosabbá váljék, és a két lapalapító szándék egyesüljön.

A lapalapítás létrejöttének külső körülményeiről többször is megemlékezik Németh Andor. ^[31] Ügy írja le a *Szép Szó* születését, mint ami József Attilától indult ki. Ő szólt Ignópus Pálnak, hogy indítsanak közösen folyóiratot. Németh Andor azt is hozzáteszi, hogy József Attila szívósságának köszönhető a megvalósulás is, ő harcolta ki Hatvány Bertalan anyagi támogatását, és beszélt rá Cserépfalvit, hogy vállalja a kiadást. Még a lap nevét is ő adta, és körömszakadtáig ragaszkodott címötletéhez (Fejtő Ferenc részletesebben ismerteti a címadás történetét ^[32], az Ignópus Pálra jellemző *Zord idő* és az ugyancsak árulkodó *Urbs és Európa* címjavaslatokkal szemben). Mikor pedig 1936 őszén a lapengedélyt és komoly tőkét nélkülöző lapot a megszűnés veszélye fenyegette, József Attila hozta össze Hatvány Bertalant és Cserépfalvit, ellentéteik elsimítására. (Ezt az esetet szóbeli visszaemlékezéseiben Cserépfalvi is megerősítette, továbbá Vágó Márta említi József Attila örömét, amikor a folyóirat hosszabb szünet után újra

megjelent ^[33]). Lényegében ugyanígy írja le az eseményeket Ignotus Pál is. ^[34] Véletlenül tévedt be, valamikor 1935-ben a Japán kávéházba, ahol József Attila magához hívta. Ekkor beszélték meg a lapalapítási tervet, és kezdték kidolgozni a lap programját. Cserépfalvi hasonlóképpen adja elő a *Szép Szó* szervezésének történetét. József Attila ment el hozzá 1935 végén, és beszélte őt rá, hogy vállalkozzon a kiadásra. Németh Andor ^[35] később levélben érdeklődött Ignotus Pálnál, hogy mi hozta össze őket közös lapalapításra? Ignotus Pál azt válaszolta: „mindketten úgy éreztük, hogy baloldali izoláltságunk tart össze minket...” Ignotus Pál ^[36] közelebbről meghatározza feljegyzésében, hogy mit értett baloldali izoláltságon? Annak a meggyőződésnek elszigeteltségét – írja –, hogy „nem mindegy, honnan jön a reform, jobbról-e vagy balról”. Tehát „mindenkit össze akartak fogni tervezett lapjukban, akiktől remélhető, hogy nem alacsonyodnak a feudális kaszturalom vagy a völkisch-fasiszta világhódító kísérlet ügynökeivé”. ^[37] Igaz, hogy József Attila antifasiszta népfrontot képzelt, – ahogyan Fejtő is megjegyzi, ^[38] Ignotus Pál pedig a lelkekben akar népfrontot, mint ő maga írja, ^[39] ő és köre csak „a személyes szabadság biztosítását szerette volna kiharcolni”, ^[40] „az egyre bizonytalanabbá váló helyzetet meghosszabbítani, amit törvényességnek neveztek akkoriban ...” ^[41] és ennek érdekében szeretett volna egy „szabadelvű, nyugatias lapot”, ^[42] de az antifasizmus perdöntő jelentőségű közös platform-tényező volt még akkor is, ha a két szövetkező különböző indítékokból, más kiterjedéssel és tartalommal, és különböző végcélal kívánta is szolgálni ezt az eszményt. Ignotus Pál állítása szerint két lényeges pontban fogalmazták meg közös programjukat: „1. Nincs ellentét elefántcsonttorony és kollektív művészet között. Ha egy író igényt tart arra, hogy a társadalom nevelőjének nézzék, akkor ne bújjon ki a felelősség alól. Nincs olyan párt- és napi-politikai kérdés, mellyel foglalkozni íróhoz, gondolkodóhoz méltatlan lenne. 2. Személyi szabadság és szociális reformok közt nincs ellentét. A magántulajdonon és a történelmi tekintélyek sérthetlenségén alapuló szabadság nem szabadság és a személyi szabadság árán ígért gömbösi reformok és hitleri »szocializmus«, nem reformok és nem szocializmus.” ^[43] Németh Andor is érinti mindkét József Attiláról szóló írásában a *Szép Szó* programját. 1944-ben így foglalja össze: A szellem eszközeivel visszautasítani a szellemi szabadság ellen irányuló támadásokat, ellenállni ahogy s amíg lehet, az ár ellen úszni, a nép és a falu kultuszával szemben fenntartani a városi, az európai szellem szemléleti formáit és kifejezésmodorát, bevallatlanul pedig módot adni József Attilának arra, hogy fesztelenül fejezhesse ki magát olyan keretben, melynek ő a központja.” ^[44] Ez utóbbi célkitűzést minden tanúvallomás és visszaemlékezés megerősíti, erre vall József Attila költői helye és súlya is a *Szép Szó* számaiban. Mint a továbbiakban majd részletesebben rátérünk, a *Szép Szó* politikai, művelődéspolitikai célkitűzéseinek nem lehetett alkalmasabb vezérköltője a briliáns formakészséggel teremtő, átfogó társadalmi mondanivalót hordozó, következetesen antifasiszta, internacionalista József Attilánál. A folyóirat vezetőiben okvetlenül élt az a meggyőződés is, hogy az Ignotus Pál–Hatvány Bertalan–József Attila – hármas a *Szép Szót* mintegy folytatójává, örökösévé teszi az Ignotus, Hatvány Lajos, Ady Endre fémjelezte „nagy” *Nyugatnak*. Ez azonban csak illúzió volt és lehetett, de mivel nem jelentette – mutatis mutandis – ugyanazt, mint annak idején a *Nyugat*, ezért ennek a kérdésnek vizsgálata más fejezetekbe tartozik.

József Attila vezérköltővé avatásán túl a *Szép Szó* programja pontos képe Ignotus Pál „megreformált liberalizmus” koncepciójának, annak a bizonyos fokú kényszerű radikalizálódásnak, amely József Attilának kedvezett, és elfogadhatóvá tette számára a részvételt ebben az orgánumban. Radikalizálódásunk egyik, irodalmi vetülete a költő, az író feladatáról vallott, a fent vázolt programban is említett és a *Szép Szó* számos elvi

cikkében kifejezésre jutó, a régebbihez képest megváltozott felfogásuk. Ennek az álláspontnak lényege, hogy a művészhez nem méltatlan, sőt, inkább erkölcsi kötelessége a politikai természetű állásfoglalás. Ami a személyes szabadság fogalmának a programban megfogalmazott, társadalmi összefüggéseiből kiragadott, abszolutizált felfogását, középpontba helyezését illeti, ez liberalizmusokra vall ugyan, de az adott körülmények között ennek a gondolatnak is elsősorban antifasiszta éle van. Jellemző végül a programra a Németh Andor által hangsúlyozott urbanizmus. József Attila természetesen nem volt urbánus az Ignotus Pál-féle értelmezés szerint. Tehát sem a polgári életformának, életérzésnek, életstílusnak a kapitalista fejlődés igenlésén alapuló idealizálása, sem az európaiság elvont, kozmopolita felfogása, sem az esztétikai, ízlésbeli arisztokratizmus értelmében. De voltak érintkezési pontjai ezzel az urbanizmussal is, amennyiben városi népiességében határozottan ellene volt a korban divatozó, fasiszta-nacionalista elemeket hordozó, proletár- és kultúraellenes, provinciális városellenességnek; alkotói vonatkozásban pedig átütő jelentőséget tulajdonított az értelem és a művészség, a tanultság szerepének. Meg kell említeni azt is, hogy voltak olyan érintkezési pontjai is ezzel a körrel – ha másodlagos érvennyel is –, amelyek saját téves vagy vitatható nézeteiből eredtek. Gondolok itt a részéről korszakos jelentőségűnek vélt freudizmusra, a marxizmust és a freudizmust egyeztető törekvéseire, és azokra a spekulációira, melyek a rációnak, a tudatnak a valóságnál nagyobb és önállóbb szerepet tulajdonítanak. Sándor Pál megfogalmazásában: „Azt gondolja, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására.” [45] Ezért is és pozitív értelemben is megegyeztek tehát nézeteik abban, hogy az eluralkodó bábeli zürzavarban szükség van a közkeletű régi és új fogalmak előítéletmentes vizsgálatára, tisztázására, szabatos, világos megfogalmazására. Bálint György írja, hogy „József Attila utálta a fogalmak ünnepélyes zürzavarát. Az értelmet imádta ...” [46]

Az írásos és szóbeli megemlékezések egyetértenek abban, hogy József Attilának a szerkesztői feladat átmenetileg, betegsége elhatalmasodása előtt, visszaadta önbizalmát; aktívan, lelkesen, bizakodva látott a munkához, a *Szép Szónál* betöltendő funkció ellátásához.

Társszerkesztői minőségében József Attila a versrovatot vezette, és egy ideig technikai szerkesztője volt a lapnak. Mint fentebb már idéztem, Németh Andor [47] szerint a politikai, irodalompolitikai irányítást átengedte Ignotus Pálnak és Fejtőnek, mert tisztában volt vele, hogy az ő politikai célkitűzéseit a folyóirat nem képviselheti. Ebben a kérdésben azonban megoszlik a tanúk, kortársak, emlékezők véleménye.

Horváth Tibor, aki mintegy a lap segédszerkesztője volt, azt állítja, hogy József Attila egyenrangú tagja volt a szerkesztőbizottságnak, Ignotus Pállal és Fejtővel hármasban állandóan tanácskoztak, szüntelenül szerkesztettek és rengeteget vitatkoztak. Arról, hogy József Attila fáradhatatlan, makacs vitatkozó volt, egyébként mindenki megemlékezik. Cserépfalvi mondja, hogy Ignotus Pál és József Attila rendszeresen véget nem érő vitákba bonyolódtak egymással. Egyik szenvedélyesebb debattőr volt, mint a másik. Szerinte József Attila igenis beleszólt a lap egész munkájába, de véleményeivel gyakran magára maradt Fejtővel szemben, mert Ignotus Pál sokszor az utóbbit támogatta. Cserépfalvi szerint ez József Attilának igen rosszul esett. Fodor József és Füsi József is hangsúlyozzák, hogy József Attila nem volt egy „mameluk”; ahogy Füsi [48] kifejti: „legtöbbször keresztülvitte akaratát, mert makacs és következetes ember volt”. Tersánszky [49] József Attiláról szóló emlékeiben előadja, hogy József Attila az ő egyik nyelvészeti cikkét, amit a *Nyugat* nem mert lehozni, közölte a *Szép Szó*ban. Tarján Magda úgy emlékszik, hogy József Attila főleg a

versekkel foglalkozott, de más természetű kéziratokat is megbeszélte szerkesztőtársaival. Örkény István ^[50] szerint József Attila novellákat is olvasott, rengeteget vitatkozott az írásokon, és például az ő egy Szép Szóban közölt novellájának eredeti címét – *Forradalom* – meg akarta változtatni, mert – mondta – csak egyfajta forradalom lehetséges: a szocialista. Vágó Márta meséli, hogy József Attilát olykor Zubolynak nevezték a többiek, mert ha jobb állapotban volt, a lap minden munkájában, egészen a hirdetésszerzésig, részt kívánt venni. Bóka László is azt mondja, hogy csak szépirodalommal és technikai dolgokkal foglalkozott, de ezen belül nagyon aktív volt, sokat kezdeményezett. Az ő ötlete volt a *Miért szép* című rovat bevezetése is és egyéb rovatokat is tervezett. Gyakran panaszkodott, hogy a szerkesztőségben nem becsülik a munkáját. Sándor Kálmán is emlékszik, hogy József Attila azt mondta, nem hagyják szerkeszteni, ami nyilván a versrovaton kívül érvényes, mert hogy a versek ügyébe nem tūrt semmi beleszólást, azt egybehangzóan minden, a lap belső életéről tájékozott tanú állítja. „Csak mint költő kellek” – mondogatta József Attila, Sándor Kálmán szerint. Horváth Tibor és Goda Gábor úgy tudják, hogy sok lényeges kérdésben nem értett egyet két szerkesztőtársával (1937-től Fejtő is szerkesztője lett a folyóiratnak), és gyakran összeütköztek. Bóka László is emlékszik rá, hogy József Attila és különösen Fejtő között feszült volt a viszony. Cserépfalvi szerint József Attila azt sem akarta, hogy Fejtő neve a lapra kerüljön, de Horváth Tibor ezt nem hiszi, mondván, hogy ez ellentmond József Attila szelíd, tapintatos, páratlanul jóindulatú természetének.

Az eltérő emlékezésekből, összevetve azokat József Attilára vonatkozó egyéb ismereteinkkel, arra lehet következtetni, hogy József Attila tudomásul véve ugyan, hogy nem az ő világfelfogásának lesz tükre a *Szép Szó*, eleinte aktív volt, el akarta érní, illetve meg akarta akadályozni bizonyos írások és szerzők közlését, ám időközben meggyőződött róla, hogy a gyakorlatban mélyebb ellentétek vannak nézeteik és elképzeléseik között, mint az az előzetes tárgyalások során kiderült. Betegsége is egyre jobban elhatalmasodott rajta (tudjuk, hogy már 1936 őszén ápolták a Siesta szanatóriumban, 1937 nyarán pedig bekövetkezett a végső összeomlás), ennek következtében kínlódva, nehezen írt, hosszabb időre el-eltűnt versei megszületése előtt, 37-ben már egyre ritkábban járt be a szerkesztőségbe. Alapjában véve – ahogy Németh Andor ^[51] részletesen és meggyőzően leírja – nemigen tud már dolgozni. E kettős okból fokozatosan leszűkül tevékenységi köre.

Arról, hogy a technikai szerkesztést mennyire szerette, sokat beszélnek a József Attiláról szóló feljegyzések. Szépen írja le József Attilát a nyomdász szemével D. J. a *Szép Szó* József Attila emlékszámában ^[52]. Ez volt egyébként egyetlen honorált tisztség a *Szép Szónál*, mert a szerkesztői munkát nem díjazták. Itt mindjárt szólni kell arról a vitás kérdéstről, hogy kapott-e József Attila a folyóiratnál fizetést, vagy sem. Ebben is eltérők ugyanis a vélemények, egymással és sokszor önmagukkal is ellentmondásba kerülnek. Sándor Pál ^[53] szerint havi ötven pengő volt a fizetése, Németh Andor szerint ^[54] hatvan pengő akkor, amikor már nem volt technikai szerkesztő. József Jolán ^[55] azt írja, hogy egyáltalán nem kapott fizetést, de ő kétszeres ellentmondásba is kerül önmagával. Először, mikor arról beszél, hogy Fejtőnek adták át a tördelést, s így ő kapott százhusz pengőt, másodszer, mikor azon csodálkozik, hogy miből fizetett József Attila az első Siesta-kúra után lakbért, és miből vett néhány bútordarabot új garzonlakásába. Holott egyéb jövedelmi forrása, mint a *Szép Szó*, nem volt, hiszen 1936-37-ben mindössze két verse és egy cikke jelent meg más lapokban. Jövedelem szempontjából ezenkívül csak arról tudunk, hogy a csehszlovák kultúrattasé megbízta versfordításokkal, gavalléros honorárium ellenében, egyszer kért és kapott valami kis segílyt az IGE-től, és hatszáz pengő előleget Cserépfalvitól, de ez utóbbiból egy fillért

sem költött el. Fodor József száz pengő havi fizetéséről beszél, de szóbeli emlékezésében hozzáteszi mint József Attilát idegesítő momentumot, hogy apró részletekben kapta csak kézhez ezt az összeget. Bóka László is azt mondja, kapott fizetést, de nem minden elvégzett munkáért külön, valószínűleg erre értette, hogy nem honorálják. Cserépfalvi egyenesen azt állítja, hogy Hatvány Bertalan azért finanszírozta a lapot, hogy József Attila ne segély formájában kapjon támogatást. Ezt a véleményt többek között Hatvány Lajos [57] is megerősíteni látszik, mikor más szempontból, Németh Andorral vitatkozva, arról ír, hogy csupán Hatvány Bertalannak volt a *Szép Szó*val kizárólagos szándéka József Attila megfelelő formában történő támogatása. Az ellentmondó véleményekből a tények úgy rekonstruálhatók, hogy József Attila mint technikai szerkesztő fizetést kapott, valószínűleg százhusz pengőt, mert ennyit kapott később Fejtő is, és ennyit ajánlott fel Ignóus Pál Hatvány Bertalan nevében József Jolánnak, mikor József Attilát Balatonszárszóra szállították. 1936 őszétől, a technikai szerkesztés abbahagyása után kaphatott hatvan pengőt, egészen a második Siesta szanatóriumi kezelésig.

József Attilát, a versrovat-vezetőt, az emlékező költők (Nádass József, Mátyás Ferenc, Devecseri Gábor, Somlyó György stb.) lelkiismeretes, szigorú, a kéziratokkal behatóan foglalkozó, nagy formai felkészültséget követelő tanító-szerkesztőnek írják le. Mátyás Ferenc említi, hogy József Attilától hallott először a tükröződésemletről. Magának az általa szerkesztett versrovatnak nincs különösebb, a többi korabeli szépirodalmi folyóirattól eltérő jellegzetessége, attól az egy, nem jelentéktelen tényezőtől eltekintve, hogy az ő versei szerepelnek benne nagy számban. Az idősebb költőgeneráció többségén, és a népies költőkön kívül nagyjából ugyanazokból tevődik össze a *Szép Szó* költői névsora, mint a *Nyugaté* és a *Válaszé*. A versek túlnyomó része azt a finom, kulturált, Árkádiába visszavonuló belterjes irányt képviseli, amelyről Németh Andor szellemesen írja, hogy „hazának kicsi, eszménynek híg.” [58] Egyedül Horváth Béla sajátos, lázító versei jelentenek állandó kivételt, természetesen a József Attila verseken kívül. Fontos kezdeménye viszont a rovatnak a közölt fordításanyag. József Attila és mások fordításában mai cseh és román, Radnóti fordításában mai szász költőket hoznak, nyilvánvaló politikai élel. Úgyszintén e politikai megfontolás eredményének tekinthető egy Heine-versnek, T. S. Eliot egyházellenes versének és Petrarca: *Itáliához és Itália uraihoz* című költeményének közzététele, József Attila versrovat-vezetői működése idején.

József Attila *Szép Szó*-beli közreműködésének jelentőségét azonban nem a szerkesztői munkájában kell keresni, hanem a legfontosabb költői szereplésen kívül, sokkal inkább cikkírói minőségében.

József Attila nem sok prózai írást publikált a *Szép Szó*-ban, de ezek legtöbbször egész életművében számottevő.

1936-ban összesen egy kritikával és egy cikkel szerepel. Ezenkívül egy próza-fordítással. Karel Čapeknek a Szellemi Együttműködés Nemzeti Bizottsága budapesti összejövetelén *Humanizmus* címmel elhangzott hozzászólását tette át magyarra. [59] A kritika, amit a *Szép Szó* első számában jelentet meg, Hatvány Bertalan könyvével foglalkozik. [60] Mielőtt néhány mondatban jellemezni próbálnám a bírálat figyelemre méltó mondanivalóját, szükségesnek tartom felhívni a figyelmet arra a szigora, tárgyilagos, őszinte hangra, amelyet József Attila lényegében egyetlen egzisztenciális támaszával szemben megüt. Ugyanezt érdemes megfigyelni az Ignóus Pál *Kosztolányi Dezső* című könyvéről írt kritikájában. [61] Erről a tekintet nélküli bátorságról győzi meg az olvasót egy még 1933-ben megjelent kis tanulmánya [62] arról a Kosztolányi Dezsőről, aki a tekintélyes, elismert költők közül egyedüli híve József Attilának, és

éppen ebben az időben valósággal verekszik Baumgarten-díjért József Attila számára. Bizonyító erejű tények ezek amellet, hogy József Attilát semmi esetre sem lehet mint megalkuvó, befolyásolható embert „mentegetni” a folyamatban levő Szép Szó-perben.

A Hatvány Bertalan könyvéről írt bírálatban – melyet József Attila végül is azzal intéz el, hogy „Hatvány Bertalan Ázsia lelkéről kíván szólni, és sikerül önnön lelkét kibontania” – teljes joggal azt szokták elsősorban méltányolni, hogy József Attila egyértelműen állást foglalt itt a történelmi materializmus, illetve a tudományos szocializmus mellett. „A történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes.” Az ehhez a kritikához mellékelt lábjegyzet, amelyben József Attila megemlíti, hogy egy új keletiszovjet monda Lenint Allah küldöttének mondja, még többet árul el József Attila meggyőzéséről. De vannak ebben az írásban egyéb fontos momentumok is. Beszél József Attila a faji ideológiáról, és annak legagresszívabb virágzása idején, Hatvány Bertalan tételeivel szemben bizonyítja, hogy az csupán az osztályuralom lepléül szolgál. Jellemzőnek tartja, hogy a kasztrendszerben, mint Hatvány könyvéből kitűnik, a negyedik kaszt már erősen kevert, „mert – tesszük hozzá mi – itt alul már nem sok értelme volna a faji ideológia követésének”. Kifejti, hogy „a történelmi cselekedetet... belső logikájából kell megértenünk és nem abból, amivel a cselekvő tettét indokolja”. Marxra hivatkozva mutat rá a lélekvándorlás tanának társadalmi okaira. Megvédi Hatvány elfogultságával szemben „az alkotó németeket”, és szemére hányja, hogy ebben a kérdésben tanúsított magatartása „nagyon emlékeztet a történelmi materializmussal szemben felvett magatartására”. E marxista fejtegetések közben állandóan belecsúszik régebbi cikkeikben is tapasztalt freudista koncepcióiba, és keveri a kettőt. Ez az ideológiai bizonytalanság mégsem változtat a cikk marxista mondanivalóján és végkicsengésén. A másik, ebben az évben megjelent és *Szép Szó* egyik programadó cikkének szánt írása a „Szerkesztői üzenet”. [63] József Attila prózai műveihez mellékelt jegyzet [64] a költő akkori politikai, világnézeti állásfoglalása legvilágosabb összegzésének értékeli ezt a cikket. Itt is mindenekelőtt azt szögezi le József Attila, hogy a tudományos szocializmus híve. És – mivel egy vallásos olvasó hozzá intézett levelére válaszol – bűnökről szólván, kétféle bűnről beszél. Az egyik bűn ellen – mondja – például a földtelen parasztság, a munkanélküliek millióinak szervezkedése ellen, az intézményes szabadsággal kell küzdeni. A másik, a tulajdonképpen eredendő bűn azonban a szeretet ellen elkövetett, a meg nem bocsátás bűne, amelynek tudata pedig az osztálytársadalomban elhomályosult. Ez ellen nem lehet másként cselekedni, mint harcolni „egy olyan társadalmi rendért, termelési módért, elosztási szervezetért, melyben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak”. A továbbiakban ismét Marxra hivatkozva (aki szerint a vallás az emberi lényeg megvalósítása képzeletben) vallja, hogy ő, a hitetlen merkantilista, e lényegnek a mindennapi életben való megvalósítására iparkodik, hogy az a „közigazgatás és a termelési mód irányító elvévé legyen”. A történelemről, mint a magántulajdon megszüntetésének folyamatáról beszél, és megállapítja, hogy a levélíró részéről számonkért rend „csupán szabadságból és a szabadságban fejtheti ki magát”. Végül a sokat idézett 4. ponttal zárja a cikket, megmagyarázva a *Szép Szó* cím jelentését. A címet játékosnak mondja a vitapartner. József Attila azt válaszolja, nem tudja, „miért lenne alacsonyrendű a játék, a gyermekek öröme? ... Mindig azon leszek... hogy azok a szűkös életfeltételek, melyek a játék kedvét és jelentőségét szegik, megszűnjenek” – írja. „Szép szó magyarul nem fölcicomázott kifejezést, hanem testet öltött érvet jelent. A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is. Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek kölcsönös elismerése, megvitatása, az egymásra utaltság eszmélete érvényesül...” A „Szerkesztői üzenet” szándékában és sok jelentékeny részletében marxista írás. Kétségtelen azonban, hogy egyes kitételeiben

idealisztikus elképzelések, szociáldemokrata hatások, ideológiai eklekticizmus jegyei ismerhetők fel. Nehéz persze megállapítani, hogy mennyi ebben a megjelentetéshez szükséges diplomácia, a vitapartner szempontjaihoz látszólag alkalmazkodó, ironikus megoldás, és mi József Attila tényleges meggyőződése. Mindenesetre tény, hogy a cikk sok motívuma szerepel a párhuzamosan keletkezett *Levegőt!* című versben, amely éppen ezért József Attila műveinek elemzésénél fontos támpontokat nyújthat e cikk értelmezéséhez.

1937-ben öt prózai munkával szerepel József Attila a *Szép Szóban*. Két kritikával: a már említett Ignóus Pál Kosztolányi-tanulmányáról, és Horváth János: *Magyar versek könyve* című összeállításáról. [65] Ez utóbbiban bizonyos szellemtörténeti szempontokat kifogásol, és a népdalok kihagyását helyteleníti. A „*Miért szép*” című rovatban egy kis töredéke jelenik meg *Ütem és fogalom* címen. [66] Ideológiai-politikai jelentősége azonban annak a két írásnak van, amelyben újra csak a népiesekkel és a „Márciusi Fronttal foglalkozik. A Márciusi Frontról, bár névaláírás nélküli és igen rövid cikkben emlékezik meg, [67] de erősen hangsúlyozza, hogy az Egyetemi Kör 12 pontja alkalmas a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítani. A mozgalom résztvevőit rokonszenvet és támogatást érdemlő fiatalembereknek nevezi. Ez a kis cikk egyértelműen bizonyítja, hogy József Attila nem ismert személyi elfogultságokat, a műveket, tetteket, személyeket elvei alapján értékeli. Nagyobb lélegzetű és elvibb jelentőségű az eredetileg a *Magyar Nap* című csehszlovákiai kommunista lap számára adott nyilatkozata: *Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak?*, amely utóbb a *Szép Szóban* is megjelenik. [68] Révai József nagy fontosságot tulajdonít ennek a nyilatkozatnak, két okból is. [69] Részben, mert példája József Attila tudományos világnézetének, amely fölismeri a népiesek Petőfi-féle népiesség-értelmezésének elévültségét, múltba menekülő regényességét; részben, mert ugyanakkor kiáll a nép arcvonalaik politikája mellett, „mely a népi érzés hagyományait a mai tudományos észleletek alapján gyakorlati (szabadságvédelmi és gazdasági-szociális) tartalommal telíti”. Meg kell még említeni József Attilának azt a gesztusát is, hogy ebben a cikkben a maga és a *Szép Szó* nevében fegyverbarátságot ajánl a Márciusi Frontnak „sok gyakorlati pontban megegyező közös követelésekhez”, és azt mondja: „nagyon sajnálnám ... ha az új népiesek vonakodása miatt nem léphetnénk fel a jövőben együttesen a francia népfront mintájára, ahogy azt a Szép Szóval szeretnénk”.

Utaltam már rá, hogy József Attila panaszkodott ismerőseinek: csak mint költő kell a *Szép Szónak*. Vitathatatlan, hogy költői működésének összehasonlíthatatlanul nagyobb teret biztosított a folyóirat szerkesztősége, mint összes többi ténykedésének együttvéve.

1936-ban 28, 1937-ben 21 verse jelenik meg a *Szép Szóban*, nem számítva a versfordításait. Ezek a számok már önmagukban is beszédesek. Jól tudjuk, hogy József Attila termékenyebb éve 1932 volt, mikor 17 verse született az év folyamán. 1936-ban viszont 37, 1937-ben 39 verset írt, s ebből nem túlzás arra következtetni, hogy óriási jelentősége volt számára a közlési lehetőségnek, vagyis annak – Vágó Márta idézetével élve [70] –, hogy „van hova írni...” És ezek között a versek között olyanok vannak, mint a megrendelésre készült *A Dunánál*, mint a *Szép Szó* *Mi a magyar most?* című könyvnapi számához íródott *Hazám*, mint a *Thomas Mann üdvözlése*, mint a Németh Andorral folytatott költői-kritikusi vita nagyszerű szülötte: az *Ars poetica* stb. Ha a *Szép Szó* számait forgatjuk, meggyőződünk róla, hogy hamis, leegyszerűsített kép az, amely az utolsó periódus, a *Nagyon fáj* időszak József Attiláját egyértelműen a befelé forduló, az elboruló, a pszichoanalitikus hatások és az előretörő betegség nyomása alatt vergődő költőnek ábrázolja. A felsoroltakon kívül egymásután következnek az *Egy*

spanyol földműves sirverse, a *Világosítsd föl*, a *Kész a leltár*, a *Flóra*, a *Március*, a *Születésnapomra*, a *Gyönyörűt láttam*, hogy csak a Szép Szóban közöltek közül említsem a legfontosabbakat. A Szép Szóban az utolsó napokban írt verseken kívül József Attila életében a jelentős közéleti mondanivalójú költemények közül csak a *Levegőt!*, a *Kirakják a fát* és az *Őspatkány terjeszt kórt miköztünk* nem jelent meg. Semmilyen emlékezés nem tesz említést ennek okáról. Politikai megfontolásokat azért nehéz feltételezni, mert a megjelentek között számos olyan vers van, amely tartalmában nem kevésbé harcos, antifasiszta és szocialista-humanista, mint ezek. Nem beszélve arról, hogy a Szép Szó szerkesztői több József Attiláról szóló kritikai írásukban méltatják a *Levegőt!* és főleg a *Kirakják a fát* Révai József [71] úgy jellemzi József Attilának ezt az utolsó korszakát, „mint a fasisztaellenes humanista költészet csúcspontját” a költő életművében. Ebben a harmadik, haláláig tartó korszakában írta meg, Révai szerint [72] „a haladó nemzeti költészet kötőkövetőinek örökkévalóságába vésett forradalmi verseit”. Vajon a Szép Szó köre ellenére írta meg ezeket a verseket? Azért vetődik fel így is a kérdés, mert kialakult egy olyan felfogás, hogy a Szép Szónál József Attilát az öncélú esztétizálás területére akarták csalni, és legtöbbször a pszichoanalitikus verseit értékelték. Leghelyesebb, ha röviden áttekintjük a *Nagyon fáj* kötetéről megjelent bírálatokat. Ezekből a kritikákból több dologra derül fény egyszerre; arra, hogy miképpen és milyen érvekkel igyekeztek őt – ahogyan Németh Andor kifejezi [73] – „kiugratni”; és végül arra, hogyan fogadta általában a kritika József Attila utolsó, életében megjelent kötetét.

A Szép Szóban az öreg Ignotus és Németh Andor írt a *Nagyon fáj*ról. Ignotus nagyon röviden csak afölötti büszkeségének ad kifejezést, hogy ő már régen fölfedezte József Attilát [74]. Németh Andor [75] tanulmányzerű kritikában fejtegeti, hogy József Attila verseit „világviszonylatban is az új lélek legplasztikusabb megnyilatkozásainak” tartja. „A *Medvetáncban* versről versre követhető, hogy alakult át a *Nincsen apám...* költőjének kamaszos nihilizmusa azzá a férfiasan felelős társadalomszemléletté, melynek a *Nagyon fáj* kötetbe iktatott *A város peremén* a legvéglegesebben hangzó, szinte tankölteményszerű dokumentuma. Ez a vers, körülötte elhelyezkedő társaival (*A Dunánál*, *Levegőt!*, *Kirakják a fát*) a költőnek abból... az életszakaszából való, mikor megtalálta – meg vélte találni – emberi-erkölcsi törekvéseinek önmagát elkötelező, ne varietur értelmét.” A freudista versek miatt azonban aggódik. „A kritikus ... zavarban van: nem tudja, engedélyezze-e a költőnek érzelmi felfedező útjait? A kifejezés tökélyének ily magas fokán már csak ki kellene fejezni, amit a szem felmért, és a szív megtanult ...” Fejtő a háború utáni magyar irodalomról Csehszlovákiában tartott és a Szép Szóban is megjelent előadásában [76] József Attilát a háború utáni nemzedék kétségtelenül legkiválóbb költőjének mondja, aki „megtanulta osztályának szocialista ideológiáját... filozofikussá emelte politikai költészetünket, elégikussá és elmélyedővé, férfiasá. Legújabb szakaszában ... alvilági útjairól mindig erős logikai szerkezetű, hibátlan zengésű, salaktalan versekkel tér vissza.”

A *Nagyon fáj*ról tíz kritika jelenik meg egyéb lapokban. Ebből ötöt a Szép Szó munkatársai írnak. Az *Esti Kurírban* Ignotus Pál [77] lelkesedik József Attiláért. Megállapítja, hogy ha van szocialista költészet, ez az. Méltatja *A város peremén*, az *Irgalom*, a *Világosítsd föl*, a *Nagyon fáj*, a *Kései sirató* című verseket. Németh Andor az *Újságban* írt a kötetéről [78]. Véleménye szerint József Attilának a lehetetlen sikerült: „érzéssé hasonlította a tudományt”. *A város peremén*, *A Dunánál* és a *Kirakják a fát* címűeket elemzi és méltatja. Pszichológiai verseit, bár nagyon szépeknek tartja, szorongással olvassa. Félt, hogy József Attila összetörik végül, hiszen mindenét elvesztette, csak az esze és a tehetsége maradt meg. „De milyen ár ez egy

verseskötetért!” A Népszavában Fejtő [79] elemzi József Attila verseit. Ezeket a verseket annak bizonyítékául fogja fel, hogyha baj van az irányköltészettel, mindig a költővel van baj. Lám József Attila tiszta költészetet tudott csinálni „a legelvontabb és a legnagyobb tárgyából is”. Ady óta ő a legősibb, legeredetibb, legértelmibb költő. A *Korunkban* Remenyik Zsigmond [80] fejti ki, hogy József Attila nagy költő, aki jajongásában is az emberiség sorsát, kényszeredett állapotát és lassan növekvő hitét regisztrálja. Horváth Béla [81] a *Korunk Szavában* mondja el, hogy a magyar vers sose sejtett tökéletességgel jelentkezik e kötetben. József Attila Iszonyatot, Eszméletet, Vigaszt mond – állapítja meg Horváth Béla. Nagyrabecsüléssel ír József Attiláról a *Magyar Hírlapban* Sós Endre [82] és a *Tollban* Komlós Aladár [83]. A *Válaszban* viszont rövid, idegenkedő bírálat jelenik meg Forgách Antal tollából. [84] A mégis megdicsért néhány vers közt egy politikai mondanivalójú vers sem akad. És valóban most látja először jelentős költőnek József Attilát a *Nyugat* kritikusa [85], aki azt írja, hogy „régiproletárverseinek szakszervezeti szólamokat szajkózó gyarló ürességét is sikerül most nemes élményanyaggal megtöltenie”. Példa rá: az *Óh emberiség ...* „Mintha csak most fedezte volna föl a lelket”(!). Nagyon szép, nagyon aggódó és nagyra értékelő kritikát ír a *Gondoláiban* Bálint György [86]. Szocialista elvű költő József Attila ma is, csak befelé fordult. Befelé, de nem jobboldalra – írja Bálint. Nem árulás, nem kisiklás ez a befeléfordulás, de mégis kéri a költőt, forduljon újra a világ felé, mert harcostársainak szükségük van az ő segítségére.

A kritikák együttesen igazolják Komlós Aladár [87] megállapítását: „mikor ... a haladó polgári ellenzék a *Szép Szó*ban országos pódiumhoz jut, fellángol József Attila lefojtott népszerűsége.”

A *Szép Szó* köréhez tartozó kritikusok véleményéből az is kitűnik, hogy nem akarták József Attilát átcsalni az öncélú esztétizálás területére, és nem akarták bizonyítani, hogy pszichológiai versei a legértékesebbek. Nem akarhatták.

Mint már szó volt róla, a történelem alakulása bel- és külföldön, radikalizálta ezt a csoportot. Antifaszizmusra kényszerítette. De miben állt ez az antifaszizmus? Milyen érdekek védelmében lépett fel? Ne tartsuk a kérdést egyszerűen azzal megválaszolhatóknak, hogy a *Szép Szó* körének több tagját hátrányosan érintette a náci és a magyar fasizmus fajteóriája, mivel a fasizmus nem minden válfajának egyformán velejárója ez ilyen mértékben és konzekvenciákkal. Nem véletlen, hogy például Hatvány Bertalan rokonszenvezett az olasz fasizmussal. A *Szép Szó* többi vezetőembere ezzel szemben mindenféle fasizmust elvetett. Bár objektíve polgári osztálybázisról kiindulva, és annak keretei közt maradván antifaszista ez a kör, tudatukban a faszistaellenesség szubjektíve úgy tükröződött, mint az értelmiség, a szellemi elit, az intelligencia elemi létérdekeinek védelme. Ezt a réteget ők osztályokon kívüli és osztályok fölötti, független, kötetlen emberek komplexumának tartották, és e réteg emberi szabadságának, boldogulásának, lehetőségei kiteljesedésének és vezető szerepének biztosításában látták a jó, az emberiség boldogságát szolgáló, humánus társadalmi berendezkedés alapját. Éppen ezért mindig a személyes szabadság elvont és abszolutizált fogalma kapja a legnagyobb hangsúlyt érvelésükben, programnyilatkozataikban, és értelmiségi összefogást, szellemi népfrentot hirdetnek a fasizmussal szemben.

A fasizmusban ugyanis mindenekelőtt ennek az intellektuel rétegnek, ennek a szellemi arisztokráciának ellenfelét gyűlölték. Mondani se kell, hogy teljesen tévesen, egyoldalúan és merőben felületi jelenségekre figyelmezve. A fasizmust a „kérkedő és bömbölő” félműveltség, a „kollektív középszerűség” rémuralmának, a nyárspolgári tömegek, „a bugrisok” lázadása gyümölcsének tartották, kultúra- és civilizációellenes

terrornak, a szellem „gleichschaltolásának”, közép-kornak. Olyan rendszernek, amely „szellemi és gazdasági erőszakkal” és a „képeségektől független szelekcióval” kapcsolatos. Értelmiség-centrikus felfogásuk jegyében vetették el a „proletár-szocializmust” is, abban is fenyegetettnek tartván az értelmiség érdekeit. Fejtő fogalmazza ezt meg pontosan: „Az értelmiség nem tud berendezkedni az igazhitűség totális uralma alatt.”^[88] Úgy látják viszont, hogy a „totális” uralmak azért jönnek létre, mert a polgári demokráciák nem eléggé szociálisak. Hatvány Bertalan szerint „a fasizmus ... nagyobb hatalmat és biztonságot nyújt a dolgozó tömegeknek”^[89]. Össze kell tehát egyeztetni a liberalizmust, amelynek lényege „az ember minél nagyobb személyi önrendelkezése”^[90], „minden felnőtt ember minél nagyobb szabadságának biztosítása”^[91], olyan szociális reformokkal, amelyek a nem felnőtt ember tömegeket is kielégítik, hogy megmaradjon ... végeredményben mi is? Ahogy vélekedésükből rekonstruálni lehet: a polgári intellektuel háborítatlan életstílusának, életelemeinek, harmóniája *sine qua non*jának: a korlátlan individualizmusnak kell megmaradnia. Az összeegyeztetés módja: a megreformált liberalizmus. A liberalizmust eszerint demokratikussá, szociálissá, arisztokratikussá, erőssé és nemzetközivé kell tenni – ahogy Ignotus Pál összefoglalja^[92]. Arisztokratikussá, mert „szellemi arisztokrácia, polgári demokrácia és liberalizmus egymásra vannak utalva”^[93], és nemzetközivé, mert a világban a jobb- és baloldal ütközete folyik. Ám a jobboldalon a „totalitárius” hatalmakat, baloldalon pedig a személyes szabadságon nyugvó, a szabad sajtót, a gyülekezési, a szervezkedési szabadságot, a népképviselői rendszert biztosító államokat kell érteni. Vagyis a formális demokráciát. Ennek a koncepciónak gyakorlati megvalósulása szerintük egy olyan – az intelligencia, a haladó polgárság-vezette – szociális demokrácia, melynek derékhada a szociáldemokrata párt által szervezett munkásság.

Nos, ennek az itt csak futólag vázolt, más tanulmányokban részletezendő koncepciónak felelt meg József Attila vezérköltővé avatása, éppen nem pszichológus versekkel, éppen nem öncélú esztétizálással. Ő volt hivatva megtestesíteni az öntudatos, antifaszista, internacionalista munkásosztályt, melyet íme keblére ölel és mellyel egymásra talál a társadalmi kiegyenlítődésre törekedő „népfrontos”, liberális-radikális burzsoázia, illetve értelmiség.

Ezzel elérkeztünk a végkövetkeztetések levonásához. Áttekintve immár József Attila *Szép Szó*beli tevékenységét, e kapcsolat kialakításának előzményeit és okait, értékelni lehet a *Szép Szó* és József Attila viszonyáról eddig elhangzott állításokat, nézeteket. Ezek kétfélek: személyi és politikai jellegűek. Az előbbiekkal könnyen végezhetünk, mivel azok bizonytalanok, gyakran egymásnak ellentmondanak, jórészt ellenőrizhetetlenek és egyébként is másodlagos jelentőségűek. Az anyagi természetű kérdésekről már volt szó. Ami a barátaihoz fűződő érzelmi kapcsolatokat illeti, azok József Attila részéről nyilván hullámmzóak voltak. Élete utolsó idejében nem lehet klinikai állapotát, kényszerképzeteit sem figyelmen kívül hagyni. Ami azonban ezeknek a kapcsolatoknak lényegére vonatkozik, József Attila felfogására, magatartására mélyen jellemzőnek tartom Basch Loránd^[94] megjegyzését, aki a Baumgarten-díj ügyben, Babits védelmében úgy érvel, hogy míg Kosztolányi kétségbe volt esve, amiért József Attilának 1935-ben sem tudta kiharcolni a nagydíjat, megint csak kicsit kapott – József Attila eljött a Baumgarten-vacsorára és „kedvesen viselkedett”. Valóban, József Attila tudta, hogy mit várhat el polgári környezetétől, belátta, hogy legfőbb szívükre veszik terhét-gondját – vállukra nem. Bálint György állapítja meg, hogy József Attila többre volt képes Madách Plátójánál: „... ő még a borsóról is szépen tudta elmondani az igazságot”^[95]. József Attila értette az embereket.

Tisztában volt vele, mit nyújthatnak neki kényszerű szövetségesei, a sorsán borongok. És sokszor még ezért a borongásért is hálás volt. Mert ez is több volt a semminél, amihez egyébként szokva volt.

A politikai elmarasztalások, amelyek részben persze a személyiek mögött is meghúzódnak, alapjában megint két csoportra oszthatók: kommunista és nem kommunista, illetve a felszabadulás előtt és a felszabadulás után kifejtett bírálatokra. Kétségtelen, hogy a felszabadulás előtti polgári értékelések, ítéletek is tartalmaznak objektív igazságot. Fölismerik a *Szép Szó*-kör által tagadott ellentétet József Attila világnézete és a *Szép Szó* társadalmi-politikai célkitűzése között. Észreveszik a József Attila népszerűsítéséből kivehető önérvényesítő motívumokat. Van azonban az akkori bírálatoknak, vádaknak egy csoportja, amely helytelen, sőt káros tendenciákat hordoz. E vádak mondanivalójának veleje legtöbb esetben az antiszemitizmus, a nacionalizmus, a fasiszta eszmekörbe illeszkedő faji uszítás. Nem a proletárszocialista József Attila elveit védik a polgári liberális ködösítéstől, hanem a fajtiszta, a magyar, a népi József Attilát az idegen intellektuelektől. Íme – a sok közül – egy pregnáns megfogalmazás: „A népi vonallal párhuzamosan tömörülni kezdett a polgári vonal is. Ezen a vonalon ugyanaz történik, mint az Ady-nemzedék idejében a *Nyugat* és a *Husadik Század* körül. Ismét ügyes zsidó intellektuelek irányították a hozzájuk rekedt magyar szellemet.” [96]

A felszabadulás utáni kommunista kritikák már osztály- és világnézeti szempontból vizsgálódnak, és így alapvetően helyes következtetésre jutnak, de részleteiben gyakran leegyszerűsítik, egyoldalúan állítják be a *Szép Szó* szerepét József Attila életének és működésének e fontos szakaszában. Először is nem lehet summásan azt állítani, hogy József Attila nevét és súlyát vették volna igénybe a *Szép Szó* vezetői, mivel arról, hogy ne legyen neve és súlya, az egész akkori magyar irodalmi és szellemi élet szívósan és rafináltan gondoskodott. A József Attila életében napvilágot látott kritikákon és versei sajtónyilvánosságának statisztikáján túl, erről tanúskodik a következő három adat is: Vajthó Lászlónak [97] a harmincas évek elején az élő magyar költészetéről megjelent művében József Attila neve elő se fordul; a Babits Mihály szerkesztésében 1932-ben publikált *Új antológia*, [98] mely fiatal költők száz legszebbnek ítélt versét gyűjti össze, József Attilának mindössze két, régebbi versét szerepelteti, és még 1937-ben is, amikor már összes kötetei megjelentek, és a *Szép Szó* havonta tízesével hozza új nagy verseit, Schöpflin Aladár irodalomtörténetében [99] pár kurta sorban annyi áll róla, hogy erős szociális hangot jelent a költészetben. Az elnyomottak költője. Életközelsége adja lírája legjobb ízét, és az utóbbi években nemegyszer ütött meg mély és tiszta hangokat. Nem nevét és súlyát használták fel tehát a *Szép Szónál*, hanem nevet és társadalmi súlyt igyekeztek teremteni neki, mert az előbbieken fejtegetett politikai, művelődéspolitikai okokból szükségük volt arra, amit képviselt, a zsenialitásnak azon a fokán, amin képviselte. Ezért voltak – ahogyan Révai József megállapította [100]: József Attila számára szélteben-hosszában az egyedüli szövetségeseik.

Nem vette kellőképpen figyelembe a kommunista kritikák egy része a József Attilát zászlóul választó törekvések összetettségét, történelmi meghatározottságát és legfőképpen a részben a szubjektív szándékoktól független vagy azok ellenére létrejött eredményt sem. Mert az eredmény – nézetem szerint – vitathatatlanul pozitív. József Attilára termékenyítően hatott, hogy ez a kör számít rá, teret ad neki, hisz költészetében. Ezzel pedig a kör hozzájárult ahhoz, hogy a József Attila-i költészet antifasiszta-humanista csúcsaira emelkedjék és egyre törvényszerűbben jelenítse meg – Révai József kifejezésével élve – a valóság ellentmondását [101], amely többek között éppen a *Szép Szó* – József Attila-kapcsolatban is megnyilvánult. Lehet, hogy egyes

téves nézetei, melyeket már a *Szép Szó* szerkesztőségébe magával hozott, kijegecesedtek ebben a környezetben, de elvi megalkuvást költészete, életműve fővonalában ez a kapcsolat nem idézett elő. Ezzel az élet- és pályaszakaszával együtt alkotott töretlen és teljes életművet: mert „először fejezte ki tudatosan a magyar munkásosztály szemléletét” [102], mert „nemzedékének majd minden problémáját megragadó erővel formálta műremekké” [103], mert „az elnyomott ember teljes összeütközését mondja el az élettel” [104], mert „a tendencia József Attila objektív költői világában, nem a költőben magában van ... József Attila a proletár ... élete lesz a program, a történeti valóság” [105].

Halála után a *Szép Szó* és köre tovább tevékenykedett azért, hogy József Attilát az irodalmi közvélemény és a közönség kora legnagyobb magyar költőjének, lángésznek, Ady utódjának ismerje el. Ez a harc nem volt könnyű, nem is volt lényegtelen, bár a *Szép Szó* képviselői nem álltak egyedül ezzel a törekvéssel. Lehetőségeihez képest segített a külföldi és a belföldi kommunista sajtó, segítettek József Attila munkás-olvasói, egyre inkább segített minden antifasiszta erő. De az első, halálát követő években nagy és elszánt volt az elhallgatására, elfeledtetésére irányuló irodalmi-politikai igyekezet is. Később pedig hamisítására, torzítására, jobboldali kisajátítására, sőt rágalmozására is történtek nem jelentéktelen kísérletek. A *Szép Szó* József Attila halála után *Emlékszámot* bocsátott ki, melyben eredeti, kiadatlan József Attila-műveken kívül fontos prózai és verses megemlékezések és méltatások szerepelnek, Móricz Zsigmond jajszavától Thomas Mann részvétleveléig. További hét számban, valamint az 1940-ben a *Szép Szó* kiadásában megjelent Delta-almanachban 16 kiadatlan vers jelent meg József Attilától, ezenkívül prózai írása [106], versfordítása [107], levélváltása [108] stb. Ugyane számokban négy cikk [109], egy József Attila munkásságát tartalmazó bibliográfia [110], két hozzá intézett vers [111] és József Attila tiszteletére rendezett előadásról szóló hír jelenik meg. A *Szép Szó* munkatársai ezenkívül kb. 30 jelentékenyebb írást helyeznek el az e célra rendelkezésükre álló lapokban József Attiláról. Előadásokat tartanak, irodalmi esteket rendeznek József Attila verseinek terjesztése érdekében (az első zeneakadémiai esten nyilas elemek Ignotus Pál és Móricz Zsigmond előadása közben botrányt okoznak) [112], részt vesznek abban a kommunista és szociáldemokrata vezetéssel megalakult József Attila Emlékbizottságban, amely gondoskodott József Attila budapesti temetéséről (1942), a temetésen Gáspár Zoltán mond emlékbeszédet [113]. Nem kifogásolható, de fontos tettek Németh Andoréi József Attila népszerűsítésében: életműve első kiadásának sajtó alá rendezése 1938-ban [114], és a József Attiláról szóló monográfia megjelentetése 1944-ben [115], Bányai László rosszízű könyvének megjelenése után.

Mikor a *Szép Szó* köre József Attila nagyságát el akarta ismertetni, kétségtelenül saját elveit, célkitűzéseit, érdemeit is propagálta. József Attila halálának 1938-as, első évfordulóján pl. így írnak róla: „... törekvéseink megfogalmazóinak, törvényalkotóinak egyike volt... velünk összefogva e lapot megalapította, elkeresztelte, irányította, mozgalmát vezérelte és szolgálta”. [116] Amikor később különböző kisajátítási kísérletek ellen emeltek szót, kétségtelenül balfelé is vágtak, arra is céloztak, hogy a kommunisták részéről sem indokolt József Attilát kizárólagosan a magukénak vallani: „József Attila, jóllehet személyes hajlandóságával, nyíltan kifejezett szándékával egyaránt vállalta a proletársorsot... mégsem illeszkedhetett pártszerű megkötöttségekbe ...” – írja Gáspár Zoltán 1940-ben. [117]

De a József Attiláért vívott harcok történelmi helyzet determinálta és diktálta feltételei olyanok voltak, hogy jobboldali megnyilvánulások ellen kellett küzdeni érte.

Tehát harcosságát, politikusságát, proletár öntudatát, szocialista meggyőződését kellett hirdetni az ezt tagadni kívánó próbálkozások ellenében. Csak néhány példával illusztrálom a légből, melyben a viták, csatározások folytak: „...legegyénibb hangja (József Attilának) az álmélkodás és ijedezés ... Világnézete, harca az eszméért gyermeki makacssággal megkaparintott és el nem hagyható játékszer...” [118] „Félő, hogy belőle is kilúgozódik a szépség, hogy zörgő vázul ne maradjon, csak az eszme”. [119] Schöpflin Aladár dicsérete így hangzik József Attiláról: „... nem esett bele soha a legalsóbb proletárréteg fiainak törvényszerű romlottságába ...” [120] Nem is beszélve Erdélyi József minősíthetetlen és nagy port felvert támadásáról József Attila ellen. [121]

Ilyen körülmények között más baloldali erőkkal szövetségben a *Szép Szó* köre is a felszabadulás után bemutatott igazi, teljes József Attila-portréhoz legközelebb állót igyekszik a köztudatba oltani, azt a József Attilát, „akinek versei félelmes erejű tanúságok a kor és a társadalom ellen, [122]” azt a József Attilát, akinek hovatartozását, a költő saját szavaival, egyértelműen jelöli meg 1940-ben írt cikkében Gáspár Zoltán, mikor a kérdésre „Kié József Attila?” – azt válaszolja: „a proletár utókoré.” [123]

A végkövetkeztetés tehát oda vezet, hogy a *Szép Szó* működésének legfőbb értéke, értelme, eredménye az a József Attila körüli szolgálat volt, amely minden ellentmondásossága és önérvényesítő jellege ellenére hasznosnak bizonyult a költő életében és halála után. És ezen nemcsak az ellentmondásos indítékok, de a *Szép Szó* egész koncepciójának jogos bírálata és munkatársai, élgárdája egy részének későbbi tevékenysége sem változtat.

Radnóti Miklós

Radnóti Miklós 1930-ban lép először önálló kötettel, a *Pogány köszöntővel* a nyilvánosság elé. Huszonegy éves ekkor. A húszas évek avantgarde hulláma már éppen elülőben van, s megindul a Nyugat ún. második költőnemzedékének tájékozódása a realizmus, a kötött formák felé. Az ifjú Radnóti azonban jórészt még érintetlen ezektől az újabb törekvésektől. Első kötetének 24 verse szinte árasztja az avantgardizmus jellemzőit. Ám a hatások és a szándékolt törekvések mögött félénken, de letagadhatatlanul egy másik hang is fel-felcsendül. Az életörömnök szomorkás felhangjai vannak, az őserőtől duzzadó tájat ringató ritmus bánatos. És a természetbe, szerelembe menekülni vágyó magány nem tud szabadulni a résztvétől, melyet a szörnyű társadalom látványa vált ki belőle, és nem tud szabadulni a nosztalgiától, mely sorstársakat igényel, milliókhoz tartozó akarna lenni. (*Advent, Kései ember, Sirálysikoly, Szegénység és gyűlölet verse, Májusi igazság.*) Nem pusztán egy fiatal költő természetes kiforratlanságát jelzik ezek az ellentmondások tartalomban és formában, hanem inkább alkat, élmény és szándék szokatlan divergenciáját. A korabeli kevés számú kritika rá is tapint első alkotói korszakának erre a kettősségére.

A költő alkatilag erősen intellektuális, érzékeny, melankolikus kedély. Hajlamos a szorongásra. Egy önvallomás jellegű nyilatkozatában elmondja, hogy felejthetetlen könyvemléke az a tízéves korában olvasott vidám háborús antológia, mely belőle ellenkező hangulatot váltott ki: rémületet, éppúgy, mint egy katona kivégzésének látványa, ugyancsak gyerekkorában. Vagy mint „az udvari szoba rémületos csöndje”, mikor apja megkapta katonai behívóját. Ha emlékezik, félelmet, rettegést asszociál a gyerekkorból, verseiben is, az *Ikrek hava* című prózai elbeszélésében is. És az igaztalan

önvadás miatt, hogy édesanyja és ikeröccse meghaltak az ő születésekor. Alkat és körülmények mély kölcsönhatását eredményezhette, hogy apját is hamar, tizenkét éves korában vesztette el. Nevelőanyját, féltestvérét, otthonát is el kellett hagynia. Egy jó módú nagybátyját jelölik ki gyámjává, aki üzletembert akar faragni belőle, kereskedelmibe járattja, majd a csehszlovákiai Reichenbergbe (Liberec) küldi textiltechnikai főiskolára. És bár Radnóti, aki kamaszkorától verset ír, nem hagyja eltéríteni magát hivatásérzésétől, gimnáziumi különbözeti érettségit tesz, és 1930-ban beiratkozik a szegedi tudományegyetem bölcsészeti karának magyar–francia szakára, a jelek szerint mégis az árvaság, az idegenség, a kiszolgáltatottság tudatának poggyászával éri el a felnőttkort. És nem pogány életörömmel. Aminthogy első kötetébe fel nem vett, kb. egykorú verseiben semmi nyoma sincs a kötetében domináló hangnak. Radnóti ugyanis szándékosan, szívós tudatossággal alakítja ki költői hangját, részben alkata, spontán reflexiói ellenére. írja is egy levelében, 1928-ban, hogy akarattal idézett elő *Sturm und Drang*ot magában, mert le akarja rázni Ady, Baudelaire, Verlaine hatását. És a levélnél is többet mond első periódusának erőfeszítéseiről a periódust záró időben, 1934-ben publikált doktori disszertációja (Kaffka Margit), mert itt elméletileg is kifejti annak szükségességét, hogy a költő önálló világot teremtsen magának, és ezt a világot az irodalom anyagán, a nyelven keresztül kell megteremtenie, az anyaggal való szakadatlan küzdelemben. Kaffka Margit nagy érdemének tartja – és itt kétségtelenül önmagáról is beszél –, hogy ha gyakran elvontan, spekulatív úton, sőt mesterkélten is, de olyan stílust hozott létre tudatos nyelvteremtéssel, mely teljesen alkalmas volt új mondanivalójának: a magány fájalmának és a lélek lázadásának kifejezésére. Nos, Radnóti is ezt cselekszi, nemcsak első, hanem további két kötetében is: az 1931-ben megjelent *Újmódi pásztorok éneke* és az 1933-ban kiadott *Lábadozó szél* című kötetében. Ezért egy periódusnak foghatjuk fel az 1930–33-as időszakot a költő fejlődésében, annak ellenére, hogy e szakaszon belül sokat változott, fejlődött, élményvilága, tematikája, kifejezőkészsége egyre gazdagodott.

Az *Újmódi pásztorok éneke* még nem hoz minőségi különbséget az előző kötethez képest, Bálint György frappáns megfogalmazásában: még mindig „a népies-archaizáló expresszionizmus” az uralkodó vonás lírájában. Költői világának irodalmias tájaiba még alig-alig lopózik be a Szeged környéki vidék látványa, szerelme is változatlanul pseudo-klasszikus múzsa teremtménye (*Táj, szeretőkkel*), életöröme még mindig misztikus (*Vihar után*), de a szociális érdeklődés és lázongás motívuma erősödik, ha naturalista nyerseség, anarchikus bizonytalanság és romantikus elnagyoltság itt-ott még fékezi is.

Harmadik kötete, a *Lábadozó szél* hozza meg a nyelvi küzdelemnek, az élmény és kifejezés küzdelemnek, az adottságok és a szándék harcának első jelentős eredményeit. Ez az eredmény azonban nem pusztán immanens fejlődés következménye, hanem az élmények és tapasztalatok ihlető, termékenyítő, látókör-tágító hatása is. Radnóti teljességgel lírai alkat, akinek számára minden probléma „az énen keresztül válik égetővé és az énen keresztül fejeződik ki”. Ez a felfokozott lírai én rendkívüli érzékenységgel reagál a társadalmi mozgásra, a kor erőinek hullámszerűségére, elsősorban mindig arra reflektálva válik költészetének közös gyökerű alapmotívumává az idill és a lázadás. Már Liberecben megismerkedik a csehszlovákiai demokráciának a magyar viszonyoknál jóval szabadabb légkörével, a munkásmozgalommal és a munkásélettel. Szegeden, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának – melynek ő is aktív tagja – különösen 1931-től kezdve fokozódóan radikális falukutató tevékenysége világnézeti tudatosodását, élményvilágának gyarapodását segíti elő, és egyúttal „növelő közösséget” jelent, melynek bátorító, ösztönző szerepe szintén nem elhanyagolható tényező a költő fejlődésében. Két fontos mozzanat még inkább előrelendíti Radnóti művészi-emberi érlelődését. Az egyik, hogy *Újmódi pásztorok éneke* című kötetét az

ügyesség vallásghalás és szeméremértés vádjával elkobozza, és a költőt nyolcnapi felfüggesztett fogházbüntetésre ítéli. A másik, amelynek hatása újabb költeményeiben tükröződik, az 1931-ben Párizsban töltött nyár és annak kapcsán az ott rendezett gyarmatügyi kiállítás megtekintése. A kommunista mozgalom, amellyel Szegeden is, Párizsban is találkozik, és az a gazdasági világválságtól duzzasztott forradalmi dagály, amely átmenetileg Magyarországon is, Európa más országaiban is közeli változás reményét sugallta a társadalmi viszonyokkal elégedetlen millióknak, Radnótit optimizmussal, harci kedvvel töltötte el, amennyiben a lázadásnak forradalmi értelmet, az idillnek megvalósítható és megvalósítandó tartalmat adott, a szép, szabad emberi kiteljesedés elérhető távlatát nyitotta meg előtte.

Az előnyös változást a baloldali kritika viszonylag széles köre azonnal felismeri, különösen elismerő az *Ének a négerről, aki a városba ment* című nagyobb lélegzetű, 1934-ben külön füzetben is megjelent versének fogadtatása. Ennek a proletár internacionalista költeménynek érzelmi hitele, érdekes kompozíciója, balladai tömörsége szuggesztíven hatott a témától és a szemlélettől nem idegenkedőkre.

A *Lábadózó szél* című, összesen 23, többnyire rövid lélegzetű verset tartalmazó kötet legjelentősebb, Radnóti költői csúcsait leginkább előrevetítő alkotása, a *Férfinapló*. A kötet címben is jelzett szimbolikája elsősorban ezen a verscikluson vonul végig. A feltámadó szél a közeledő forradalom. A táj, a természet megtelik izgatott, sokat sejtető, szenvedélyes várakozással és mozgással, vibráló színekkel, cikázó villamossággal. Átlekesül emberi vágyakkal és reményekkel, társadalmi jelenségek és ütközetek jelképévé válik. De a forradalmi magatartás a *Férfinapló*-ban nem marad a tájszimbolikánál. Dátumokkal címzett, naplószerű versekben mondja el a költő könyve elkobzásának és a főtárgyalásnak történetét, a bizakodás és a fanyarság vonzóan kevert hangján. Napihírekre reagálva írja meg továbbá Farkas László emigráns költő halála alkalmából szemérmesen fájdalmas búcsúztatóját, és John Löve néger költő meggyilkolásának marxista felfogással az okokat is feltáró történetét. A napihír mögé tekintés képessége az érdeklődés kitágulásának, a képzelet és az azonosulni tudás kifinomodásának, a világnézeti elmélyülésnek és tudatosodásnak fontos jegye, amely Radnóti kiteljesedett költészetének majd egyik legtermékenyítőbb ihletforrása lesz. A *Férfinapló* szerkezetének, hangvételének tényközlő jellege szintén Radnóti alapvető törekvéseinek első megvalósulása, a későbbi tanúságtevő attitűd jelentkezése egy kezdeti fokon. A témakör szélesedésének, a szemlélet forradalmasodásának és konkretizálódásának folyamata természetesen formai eredményeket is hoz, ha nem is alakul még ki teljes összeforrás tartalom és forma között. A forma egyre kötöttebb, a képek tisztulnak, a jelzők, hasonlatok keresettségbe kezd eredetiségbe, pontosságba, érzékletességbe fordulni.

Radnóti költői fejlődése második szakaszának az 1933–1938 közötti időszakot tekinthetjük. Ennek a periódusnak a termése is, mint az előzőé, három verseskötet. Az első közülük az 1935-ben megjelent *Újhold*, mely 1933-ban, 1934-ben írt verseit tartalmazza, ugyan még átmeneti jellegű kötet, úgy szemléletében, mint formai megoldásaiban a kiérlelt új attitűdöt hordozó következő kötetéhez, a *Járkálj csak, ha halára ítélt!*hez (1936) képest, mégis kétségtelen, hogy objektív és szubjektív okok egyaránt az 1933-as korszakhatárt indokolják költészetének periodizálásában. Mindenekelőtt a tragikus korfordulat, a fasizmus uralomra jutása Németországban, előretörése Magyarországon, mely egyszerre nemcsak a forradalomvárás lélekpezdítő állapotának és hangulatának vet véget, hanem a halál reális árnyékát veti a világra. Radnóti érzékeny idegrendszerével és éles tudatosságával nagyon gyorsan és egyértelműen felfogja ezt a katasztrofális változást. Egyéni életében egyelőre akként nyilvánul csak meg a történelem, hogy *summa cum laude* minősítésű doktorátusának (1934) és tanári oklevelének (1935) megszerzése után tanári kinevezést nem kap,

haláláig magántanításból, alkalmi munkákból, családi támogatásból, csekélyke és bizonytalan írói jövedelmekből tartja fenn magát az itthon töltött időkből. 1935-ben Pestre költözik, és hétévi jegyesség után feleségül veszi verseinek Fanniját.

A külvilág mozgása és a belső érlelődés tudatos számvetésre készíti, eddigi művészi eredményeit és a továbblépést illetően. Ilyen számvetésnek tekinthető a már említett Kaffka-tanulmány. Ebben megállapítja, hogy a szabadvers egy költőnél is csak új fejlődés alapját képezheti. És egy ponton fel kell lépnie a formateremtés igényének, mikor a lélek megáll rohanásában, és egy helyben keres. Ezzel elébe megy a formának, méghozzá a pontos kifejezés irányában. Ugyanitt szól helyeslően a dolgozat írásának időpontjában jelentkező új-klasszicista törekvésekről, amelyek a jelek szerint felkeltették érdeklődését, és találkozni látszottak útkeresésével. Látjuk tehát, hogy a szabadverset már átmenetnek tekinti, és jelzi a formateremtés szükségét, összekapcsolva azt a lélek megtorpanásának állapotával. Az *Újhold* bevezető verse lírába oldva vall erről az állapotról. Az ebben az időszakban a fiatal költők körében fellépő új-klasszicista irányzat és Radnóti fejlődési folyamata között igen sok a hasonló vonás, nem pusztán azért, mert a kor természete többjükből bizonyos fokú elfordulást váltott ki a világtól, a közélettől. Radnóti is hajlamos arra, hogy képzelt világba, ahogy ő nevezi, „lelki valóságba” meneküljön. Nem véletlen, hogy annyiszor beszél erről a problémáról a harmincas években írt cikkeiben, tanulmányaiban. Kaffkáról megállapítja, hogy az elviselhetetlen valóság ellenében lelki valóságot akar teremteni. Berzsenyiben is a menekülő lélekkel, az elképzelt élet álmodójával tartja a rokonságot, és az irodalom új útjaiban az íróknak olyan törekvését látja, hogy „egy mélyebb, lelki valósághoz” érhessenek el. Radnóti is hajlamos rá, hogy a reális tapasztalást látomássá alakítsa, hogy emlékeit idézze, hogy a tájat saját arcára, hangulatainak tükrévé formálja. Senki sem helyez nála nagyobb súlyt a részletek aprólékos kidolgozására, a nyelvi bravúrra, és a játékos, groteszk elemek is jellegzetes ismérvei költészetének. Mindez kétségtelen párhuzamokat mutat a szigetmagatartással, az általános, elvont humanizmus rezignált attitűdjével, a költő korfelettségének babitsi ideáljával. Radnóti idegrendszer, elsődlegesen lírikus, érzékeny, individualista éneke, amely költészetének mindig egyetlen tárgya, amellyel mindig önmagán keresztül tükrözi az életet, nem is állt távol ettől a reflexiótól. De mondanivalója és magatartása más és több is annál. Erkölcsi szigora, értelmi világossága, tudatos világnézete, költői felelősségérzete nem engedi a valóságtól elszakadni, ahogy ezt Lesznai Anna tapintja ki igen finoman Radnótiról írott kritikájában. Vonzza ezt a költőt is – írja a kritikus – a félöntudat mámorja és önfeladása, de versein rendszeresen az ébredés válik úrrá ... Radnóti elől az örök természet nem fátyolozza el az ember szenvedését és a mai nap erkölcsi súlyát – állapítja meg a továbbiakban.

Maga a költő is tisztában van ezzel a kötöttségével. Kiderül ez többek között önvallomás értékű Berzsenyi-tanulmányából, amelyben így jellemzi Berzsenyit, akinek verseihez „a világ ellen készülő lelkével” fordult segítségért: „Menekül, de a képzelődések országában is forr az indulat...” Sokszor hiszi, hogy éneke „mint kis méhe csak itt vízerek körül döngicsél... De a messzi és ritkásan jövő hírek ingerük a folyton készülő lelket és az énekből ágyúk dörgése hallik ...” Egy versében ugyanez a gondolat ismétlődik meg saját magára vonatkoztatva:

*Már figyelem a távol híreket,
már egy-egy szó ritmusra lépeget,
hogy tagjaim az álmodást levessék,
s ujjamig szalad az idegesség.*

(Három hunyorítás)

Radnóti sem tudja, de nem is akarja kívül helyezni magát a társadalmon. Amit barátjának, Bálint Györgynek publicisztikájáról írt kritikájában olyan átéléssel igenei, az az önmagával szemben támasztott követelése is: „Az idő rabságában élni... harcot jelent. Ennek a harcnak vállalása ez a könyv, s ez a vállalás nemcsak lélekalkat kérdése, hanem az elhatározásé is, jobban mondva az emberi vagy az írói lelkiismereté.” S mert Radnóti is, akárcsak Bálint György, „valló és vállaló”, „hitteljes” író, ezért mást fejez ki látszólag hasonló eszközökkel is, mint az artisztikum szerelmesei, mint az elefántcsonttorony rabjai. Arra már utaltam, hogy a formai gondosság és mívesség erősen összefügg nála a formáról, mint a világnézet megvalósulásáról vallott nézeteivel. A részletek aprólékos kidolgozásának lélektani rugói szintén fokozzák a földhözköttötést, az izgatott kíváncsiságot a tárgyi világ iránt, és ennek a nyugtalan kíváncsi közelhajolásnak következtében nőnek meg az apró dolgok, mert megnő a jelentőségük. A haláltudat benne tehát az élet szeretetét, a valóság vonzását fokozta fel olyan mértékben, hogy ha verseiben pusztán a jelenségek mikrokozmoszának gazdag és gyengéd rajzát figyeljük, akkor is megrendültén érzékeljük a fájdalmas nosztalgia áradását a múlandó és fenyegetett élet után.

A finom részletezéssel, a realitások aprólékos halmozásával más célja is van. Ő is – mint szerinte Kaffka – a dokumentum magasságáig akarja emelni „az események lelki konzekvenciáit”. A groteszk elemek beékelésével is erre törekszik. Bálint Györgyről állapítja meg, hogy a pontos ábrázolást a groteszkig, a kiélezettig fejlesztette „és ez már – valóság”. Tehát a groteszk is a valóság megragadásának szolgálatában áll – Radnóti költői eszközei között is. De ebben a költészetben a magány, a vízió, az emlék is, minden-minden egyet fejez ki csupán, egyet sugall, láttat és szuggerál: a fasizmus társadalmi reakciójának halálos atmoszféráját, amelyben Radnóti sorsa tipikus sors, minden ártatlan, tiszta, nemes eszményeket őrző és képviselő ember sorsának jelképe. Áldozat lesz, mert csak az lehet ebben a jelenben, és példa a jövőben, mert lesz jövő. A fasizmus jellegének ez a halállá való totalizálása és a magányos szembeszegülő sorsának ez a fajta tipizálása magasan a korabeli polgári humanista költői magatartások fölé emeli Radnóti szomorúságát, félelmét és idillszomját.

Az *Új hold* kötetben három téma uralkodik: a kínzó halálsejtelem megjelenése a tájban, emléken, látomásban; a modern, vagyis a mai, köznapi valóság mozzanataiból szőtt idill és a bensőséges szerelem összefonódó és a halált ellentpontoszó motívuma, s végül a költő állásfoglalása a fenyegetettségben. A halál jóformán minden versen végigvonul, beszivárog a tájba, belopózik a szerelmi boldogságba, beissza magát az idillbe. Szinte görcsös elhatározással akar hozzászokni, s ez megdöbbenő plaszticitással és aprólékosossággal idézi fel benne a saját és a mások halálának folyamatát, körülményeit, állapotát: látja apja haldoklását a rászálló legyekkel; a megholtak sárguló szemhéjaira gondol, a sírokban még növekedő körmökre és szőrzetre. A halálgondolatnak érzékelhetően kirajzolódó politikai háttere van. A halál-asszociációk sorában Sallait és Fürstöt is elsiratja, saját halálát, mint elesést vizionálja, mint gyilkosságot: „hosszú késeivel megöl majd a világ”, és mindez szervesen összefügg azzal, hogy a forradalom reménye eltávolodott, az ő jelkép-rendszerével kifejezve, hogy „sötétül lassan a piros”. És ahogy sötétül, és ahogy a versek alatti dátum 1933-ról 1934-re fordul, egyre elégikusabb, egyre fanyarabb a hang, egyre összefogottabb a forma. Egyre édesebb, fájdalmasabb, ragyogóbb látvány a természeti világ, egyre mélyebb és tisztább szenvedély és menedék a szerelem.

A végleges magatartás kikristályosodása előtt azonban még el kell érkeznie a léleknek a mélypontra. Ezt a mélypontot az egy év múlva kiadott kötet, a *Járkálj csak, haláltraítél!* tükrözi. Az *Újhold* ajánlása címen 1935-ben írt, életében meg nem jelent versében még azt vallja a költő, hogy szelíd, bánatos verseit élesebbek, harcosabbak

fogják felváltani: „kezemen immár új madár üldögél, fiatal. Nézdegél és az is szállni kész. Csőre tör. Hangja kés.” De egyelőre nem ez történik. A *Járkálj csak, halálraítélt!* kötetet a halálsejtelem borítja el minden eddiginél és ezután következőknél nagyobb mértékben, teljesen beszűkítve amúgysem széles skálájú tematikáját. Ez a halálsejtelem azonban önmagában nem jelentene szemléleti mélypontot, mivel indokolt és politikus világérzés a versek születésének idején. A mélypontot a probléma individualista megközelítése, a magányos szembenállásnak nem egyszerű tudomásulvétele, hanem aláhúzása, hangsúlyozása jelzi. A kötet tanúsága szerint a költő nemcsak magányos léleknek tekinti magát az egyre idegenebb világban, hanem őrzőjéül hívja is a magányt. A magánylíra részben persze jogosult, mint a kapitalizmus körülményei között izolálódó én megnyilvánulása, és sokszorosan jogosult, mint annak kifejezése, amit a fasizmus győzelmének apokaliptikus ténye jelent. És itt nem elég csupán a haladó mozgalmak és emberek üldözésére és pusztítására gondolni, de még különböző címeiken halálraítélt embercsoportok sorsára, mi több, a fasiszta uralommal együttjáró háborús tömegmészárlásokra sem. Az érzékeny költőlelket kimondva vagy kimondatlanul leginkább az a csalódás rázta meg, amin mindenki keresztülment, aki tapasztalta, hogy a történelem legembertelenebb, leggonoszabb, legcinikusabb gyakorlata és ideológiája el tudja fogadtatni magát, megfélemlítéssel és ravasz félrevezetéssel hajlékony szolgák és bódult hívek légióját képes céljainak megszerezni azok közül is, akiknek valódi érdekeik alapján a haladás tántoríthatatlan harcosainak kellene lenniük. Ez a lelki megrázkódtatás okozza a csömört, az undort, ez a kiábrándulás igényli a magányt. Az individualista magányérzés azonban akkor is torzítja a szemléletet, ha létrejötté szükségszerű. A hangulati mélypont paradox módon mégis nagy művészi-formai fejlődéssel jár együtt. A tartalom és forma egysége egyre szembeszökőbb. A lélek apró rezdüléseinek egyre érzékletesebb költői képét tudja adni az átlekesített tájban. A szerkezet egyre világosabb. A nyelv emelkedett és közvetlen egyszerre. A kifejezés puritán, pontos, a jelzők száma csökken és súlyuk nő. A hasonlatok asszociatívák. A rímek érettek, a ritmus hitelesen dobog a mondanivalóval, mint az érverés. A paradoxon csak látszólagos. Radnóti világnézeti válságát ugyanis olyan emberi tulajdonságok egyensúlyozzák ekkor is, amelyek a mélyben munkálva, fejlődését állandóan biztosítják. A legfontosabb ezek közül a jellemvonások közül az őszinteség. Radnóti nemcsak a világgal néz szembe, hanem önmagával is. És gyengeségeinek, félelmeinek, elcsüggedésének nem teremt igazoló ideológiát. Legreménytelenebb percében is tudja, hogy mi gyengeség és mi erő. Tudja, hogy a költőnek nemcsak tisztának és ártatlannak kell lennie, hanem harcosnak is:

*Ó költő tisztán élj te most,
mint a széljárta havasok (...)*

*S oly keményen is, mint a sok
sebtől vérző, nagy farkasok.*

(Járkálj csak, halálraítélt!)

A szigorú értelem mellé társul az idillek szülője, a lázas és gyengéd, elemi és simogató életszeretet. Ez az életszeretet pedig nem elégedhet meg sokáig a pusztta természettel, de még a szerelemmel sem. Az életszeretet magja az aktív humanizmus, és ha ezt ideig-óráig el is némítja a csalódás az emberekben, ott bujkál az élőlényeket becéző lehelletfinom leírásokban ekkor is. És nemsokára újra megjelenik majd minden eddiginél magasabb szinten, a kiérlelt forma teljes fegyverzetében. Legragyogóbb bizonyítéka az a két 1937-ből származó vers, amelyek nem jelentek ugyan meg a költő 1938-ban közzétett kötetében, a *Meredek útban*, de szellemük előíróik a többi versen

is. E két vers előzménye Radnóti párizsi útja, 1937 nyarán. A *Hispánia, Hispánia* című nagy vers nem szorul kommentárra. Evidensen árad belőle a francia munkástömegek, a francia kisemberek szervezett erejének, a spanyol szabadságharc melletti harcos kiállásának biztató, lelkesítő ihletése. És még a másik, a García Lorca pusztulását elsirató kis remekmű is kitör a halál büvköréből, dac, küzdőképesség, a szabadabb francia légkör távlatokat nyitó élménye hatja át a tömör, dallamos sorokat.

A *Meredek út* Radnóti pályájának hatalmas emelkedője. Pedig felületes áttekintés talán nem mutat feltűnő változást az előzőekhez képest. A minőségi fordulat a versek legmélyebb rétegeiben következett be, innen ömlenek új nedvek, a vers erezetébe. Maguk a témák nagyjából a régiek. A magatartás azonban, amely a témákat formálja, mondanivalóvá komponálja, új. Illetve kibontakozó szintézise a közvetlenül előzőnek és egy régebbinek, hitelesebbnek. Mindenekelőtt abban nyilvánul ez meg, hogy lelkiállapotának konkrét gyökereit, hátterét ábrázolja. Huszonnyolcadik születésnapjára írt versében születésének körülményeivel, gyerekkorának emlékeivel lélektani megfejtését adja különös érzékenységének (*Huszonnyolc év*). Egy másik versben azokról a társakról szól, akikről a férfikorban kiderült, hogy a szorongattatás idején, a fájdalomban csak „úri vendégek”. Nem alkothat velük közösséget (*Ez volna hát...*). A keserű lelkiállapot nemcsak pszichológiai, hanem politikai magyarázatot is kap, kitágul, mély társadalmi tartalommal telik meg, objektiválódik:

*hiába mondog, messzi az!
Sanghaj vagy Guernica
szívemhez éppen oly közel...*

(Aludj)

Újra visszatérő motívummá válik a szegényekkel, az elnyomottakkal való együvé tartozásnak, szolidaritásnak világérzése (*Elégia Juhász Gyula halálára, Himnusz a Nílushoz*).

És ha vannak szegények, elnyomottak és kizsákmányoltak, akkor erő is van, lázadás is van és jövő is van. Egyik legfrappánsabb, legszuggesztívebb versében, a *Toborzóban* nyolcsoros mesterművét teremti meg a forradalmi látomásnak és a miniatűr legendaszövének. És ha van erő és lázongás és jövő, akkor neki is meg kell telnie dühvel, és fel kell készülnie a védekezésre (*Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához, Októberi erdő*). A védekezés az ő számára elsősorban a mű. A műnek kell elkészülnie hiánytalanul. És amint a műre, a feladatra tereli a figyelmét, nem fegyvertelen többé, nem tehetetlen, legyőzi a halálfélelmet és átalakítja haláltudattá, kemény, edzett életérzéssé. Mert a félelem árt a műnek. Egyik legtökéletesebb megfogalmazását adja ars poeticájának, mikor így szól:

*S te hőszién öntudat maradj velem:
tisza szavam sose kormozza be
a barna füsttel égő félelem!*

(Őrizz és védj!)

És aki nem fél, és akinek látóköre kitágul, annál más tartalmat kap a békevágys is. A jelen békét már nem igenli: „Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt, az utcán béke lengett s valami borzalom.” (*Béke, borzalom*) De gyönyörű idilljében, a *Himnusz a békéről* címűben felcsendül egy jövő békének a képe, egy kilencedik szimfónia pátoszával és nosztalgiájával. És ez a béke már szabad, szép, értelmes emberi élet

eljövetelének reális látomása.

A műért való küzdelem az újonnan kialakított magatartás talapzatán, minden villanásnyi szemlélődését elmélyíti. A világ, a természet apró mozzanatainak nyomkövetése most válik igazán bensőségesse, zengővé, most képes minden pillanatot átélni, minden árnyalatot megragadni, most lesznek érzékszervei oly végtelenül befogadóképesek, hogy az élettelen életre kel és mozogni kezd, megszólal a kő, és az események és jelenségek mind jelképpé válnak. Szinte a goethei filozófia – „Minden múlandó csak hasonlat” – öntudatlan illusztrációinak hatnak pillanatképei, hangulatsziporkái, ötletei. És ugyancsak a goethei bölcsesség, lényegében pedig a dialektikus bölcsesség egy jelentkezési formája, hogy lassan felismeri az egyéni sors és a legyőzhetetlen, határtalan élet viszonyának végső harmóniáját (*Huszonkilenc év*). A fájdalom dallá válik. A gondolat epigrammatikussá tömörül. A képek izgatott expresszionizmusát kemény szerkesztés ellensúlyozza. Ezt tanulta tudatosan Berzsenyitől. És a *Meredek útban* megjelenik az első ecloga.

Életében publikált utolsó verseskötetét (ezenkívül már csak verseinek egy válogatott gyűjteményét jelentette meg 1940-ben) kiegészíti, mintegy lezárja az 1939-ben írt, az *Ikrek hava* című rövid lélegzetű prózai elbeszélés. Sok tekintetben hasonlít ez az írás a gyerekkorba süppedő, az emlékezés varázsába merülő lélektani regényekhez, melyeknek nagy divatja volt akkoriban. De az emlékek természete, válogatása, felidézője és konzekvenciáik társadalmi érvényt biztosítanak a pszichológiai kalandnak. 1939 augusztusában születik ez a *Napló a gyerekkorról*, egy perccel a háború hivatalos kitörése előtt, mikor az előre érzett, az ezerszer vizionált vég szinte tapintható közelségbe kerül. Ez készíti a költőt nem is annyira emlékezésre, mint inkább búcsúra. Az írás jelenének eseményei nyomán felbukkanó asszociációk mind háborút, halált dobnak fel a tudat mélyeiből, és a felmerülő derűsebb képek, élményfoszlányok végkicsengése is az elmúláshoz kapcsolódik. Az elbeszélés tárgya nyomasztó, de a megírás hangvétele idilli. Halál és idill egybekapcsolódik, összefonódik a megnyugvás, a tudomásulvétel elégikus bölcsességével és a kifejezés, a műbemenekítés, a megörökítés diadala által. Mert ez az emlékezés konzekvenciája: a vers, amelyik az elbeszélést záró utolsó mondat után következik és rímmel felel a prózai végszóra.

Radnóti Miklós „az anyag természetének és törvényeinek tudományos ismeretét és a magas fokú tudatosságot” a költői felkészültség elengedhetetlen kellékének tartotta. Ebben az értelemben poéta doctus óhajtott lenni, és az is volt. Nemcsak szépirodalmi munkássága bizonyította sokoldalú, alapos szakértelmét és kultúráját, hanem meglehetősen nagyszámú tanulmányai, cikkei, bírálati is, amelyek jelentős értékei a magyar irodalomtörténet-írásnak és kritikának, túl azon, hogy – mint erre már többször történt utalás – megkönnyítik az érdeklődőnek a tájékozódást alkotói műhelyében. Különösen a harmincas évek második felében rendszeresen írt esszéket, recenziókat a baloldali jellegű napilapokba, folyóiratokba: az utóbbiak közül leginkább a *Gondolatba*, a *Szocializmusba*, a *Kortársba*, a *Független Szemübe* és a *Nyugatba*. Tanulmányainak, kritikáinak kimagasló erénye az anyagnak haladó szempontú vizsgálata, párosulva az írói-költői adottságok, szándékok és lehetőségek lelkiismeretes számbavételével és kifinomult beleélő képességgel.

Költői munkásságán kívül mégis műfordítói ouvre-je a legjelentősebb. Ezen a területen is a harmincas évek második felében fejt ki intenzív tevékenységet, mikor költői felkészültségét már alkalmasnak találja a külföldi mesterek egyenértékű asszimilálásához. Műfordítói teljesítményének legfontosabb állomásai az Apollinaire-fordítások (1940), az *Orpheus nyomában* című önálló műfordítás kötete (1943), melyben kétezer év költőiből szólaltatja meg a hozzá közelállókat, és La Fontaine

meséinek átültetése (1943). Radnóti műfordítói érdemei többszörösek. Kimagasló kulturális szolgálatot teljesít, egy korabeli méltatás szavaival élve „nemzeti tettet” hajt végre évezredek nagy szellemeinek magyar nyelvű tolmácsolásával. Fordításainak tetemes része politikai tett is. Amit eredeti versben nem hozhat nyilvánosságra a mostoha viszonyok között, azt elmondja régi külföldi mesterek szavával, elsősorban La Fontaine örök-aktuális meséivel, és azok tendenciózus válogatásával. És nem utolsósorban kiváló műfordító. Tartalom- és formahű. Mindenkit a maga hangján fordít és mindenkinek kölcsönöz a saját lelkéből, színeiből is, mert elve, hogy nem lehet fordítani, csak újra megírni egy idegen verset. Van végül ennek a fordítói gyakorlatnak egy minden felsoroltnál nagyobb jelentősége: az tudniillik, akikre rezonált, és akiktől sokszor évekig nem tudott szabadulni. Anélkül, hogy bárkinek utánérzőjévé vált volna, felszabadítottak, tudatosítottak benne költői forrásokat, lehetőségeket, megoldásokat. Vergilius eclogái, La Fontaine állatmeséi, Walther von der Vogelweide költészete pl. nagy szerepet játszottak abban, hogy megszülettek Radnóti utolsó korszakának klasszikus versei, melyekkel a *Tajtékos ég* című posztumusz kötetében ajándékozta meg a magyar irodalmat.

A *Tajtékos ég* című kötetet még maga állította össze, mielőtt 1944 májusában utoljára bevonult munkaszolgálatra, hogy többé ne térjen vissza. De az 1946-ban megjelent kötet a felszabadulás után kiegészült azokkal a halhatatlan alkotásokkal is, amelyeket a bori táborból mentettek ki és hoztak haza Radnóti fogolytársai: a *Hetedik* és a *Nyolcadik eclogával*, a *Levél a hitveshez*, az *Erőltetett menet* és az *A la recherche* című költeményekkel. Nincsenek viszont benne a *Razglednicák* és a *Gyökér* című versek, mert ezek csak az abdai tömegsírba kerültek elő, a kötet megjelenése után.

A *Tajtékos ég* számos verse a *Meredek útban* megismert tematika és életérzés egyenes folytatása, a művészi érettség egy magasabb fokán. Állandó motívum itt is a halálsejtelem, de egyre realisabb háttérrel felerősítve és éppen ezért egyre hitelesebben, egyre magától értetődőbben. Már olyan természetesen gondol rá, hogy néha csak elfütyörésszi, dudorássza, néha meg Berzsenyi elégiáinak klasszikus véglegességével szól róla. És amint a halál így felszívódik tudatában, a szerelem is, a magány és didergés elleni védekezés legelemibb ösztöne, elmélyül, csupa szívhanggá, csendes, állandó mosollyá tisztul, dallá válik. A tájba feledkezés játékosabb lesz, az élet képecskéi mindig gyengédebbek, a szépség aprólékos élvezésére képes érzékenység fokozódik, az okosság kedves, humoros fíntorai szaporodnak (*A mécsvirág kinyílik*, *Kecskék*, *Naptár*, *Páris*). És szüntelenül erősödik a költői hivatástudat, a magatartásbeli öngigény, párosulva a fasiszmus élesedő leleplezésével, és a világ jövőjébe és a saját műve maradandóságába vetett hitnek növekedésével.

A negyvenes évek előrehaladtával pedig elérkezik költői csúcsához, minden témájának, legfőbb mondanivalójának, kísérleteinek, tartalmi-formai vívmányainak szintéziséhez. Adottságai és törekvései egységbe forrnak, és a maga nemében páratlan költészet születik, nemzeti és európai értelemben egyaránt.

Radnóti költészetének legfontosabb eredményeit eclogái sűrítik magukban. A nyolc eclogából és egy előhangból álló ciklus megírásához a döntő indítékot Vergilius kilencedik eclogájának fordítása adta, 1938-ban. Ekkor ébred rá ugyanis a benne kezdettől fogva eredendően, ösztönösen élő bukolikus hajlam minden művészi-politikai lehetőségére. Az eclogák antik keretben, az idilli kellékek felhasználásával, a formai fegyelem és a nyelvi gazdagság legmagasabb fokán fejezik ki az 1938 és 1944 között mindig embertelenebbé váló kor iszonyatát, a költő és rajta keresztül az emberi ember szörnyű üldöztetését, az élet értelmének és gazdagságának és a fasiszta barbárság eszeveszettségének ördögi ellentétét. A megírás időpontjainak lázas fordulatai hűségesen rajzolódnak ki az eclogák szövetében; a magyar ellenállási mozgalom

erősödése felerősíti a költő hangját is: a *Száll a tavasz* című szabadságvágytól megrázott, hatalmas előhang írására ihleti 1942 tavaszán; a veszteségek növekedése, az emberellenesség tombolása, a vég közeledte profetikus haragra lobbantja, és a bukolikus szimbolikát döbbenetesebb, egyszerűbb ótestamentumi motívumok váltják fel. A letragikusabb pillanatban pedig, mikor saját pusztulásának küszöbén áll, megszületik az eclogák koronája, az idilli mondanivaló legmélyebb értelmének kibontása: megjövendölése az elkövetkező országnak, vér és pusztulás árán születő, emberhez méltó, értelmes rendnek.

Az eclogákkal párhuzamosan születnek meg olyan nagy versei, mint a *Veresmart*, melyben a pusztíthatatlan élet ragyogó képeit festi, egy mégiscsak eljövendő béke reményének távlatában, vagy mint a magyar szerelmi költészet legcsodálatosabb darabjai közé tartozó *Tétova óda* és a *Levél a hitveshez*. Az igazi hazafiságnak, a szülőföld fenntartás nélküli, fiúi szeretetének olyan versben tud hangot adni, amely a dialektikus szemléletet, az idilli látást, az ódái pátoszt, az elégikus komolyságot, a modern intellektuális kifejezőerőt egyesíti magában (*Nem tudhatom*). A *Majálisban* lényeglátása és embersége, a *Mint észrevétlenülben* rezignált bölcsessége, a *Sem emlék, sem varázslatban* erkölcsi bátorsága kap tökéletes művészi formát.

1944. május 19-én írja utolsó itthoni versét, egy töredékben és cím nélkül maradt darabot, amely a filológiai kutatások eddigi állása szerint a *Hatodik eclogának* készült. Azután behívják, a jugoszláviai Bor melletti táborba viszik, a Läger Heidenaua, „Zugobica fölé a hegyekbe”. Itt alkotja legnagyobb idilljét: az *A la recherche*-et. Nincs az a filippika, amelyik rettenetesebb vádirata lehetne a faszizmusnak, mint ez a szelíd, ez a méltó, ez az álmatag nosztalgia egy élethelyzet után, amelyiknél nincs becsületesebb és nincs igénytelenebb, és mégse lehet osztályrésze az utána sóvárgónak, soha már. A klasszikus forma nemcsak a racionalista szellem és a humanista lélek fegyvere a bomlással szemben, hanem kifejezése annak is, hogy a versbe foglalt tárgy nem mai, örök emberi és távoli egyszerre. És itt írja meg az utolsó pillanatig éber intellektus diadalának örök tanúságul szolgáló *Erőltetett menetet*, amely ritmusában tökéletes kísérete a roskadozó, elkínzott emberek rogyant lépéseinek és szaggatott gondolatainak, és az utolsó leheletig biztató emlékekbe kapaszkodó életöszön álmoképeinek. És még a vers írásképe is pontosan jelképezi azt a ritmust, 1944. szeptember 15-én – ahogy a gondosan aláírt dátum tudatja –, amikor a költő már járnai is alig tudott.

Ha lehet egyáltalán fokozatot megállapítani e félelmesen nagy emberi teljesítmény felmérésénél, még elképzelhetlenebb lelki és művészi erő teremtményei: a *Razglednicák*, a képeslapok, ahogy a költő halálos humora nevezte őket. 1944. augusztus 30-án írta az elsőt, 1944. október 31-én az utolsót, mezítlábas gyalogútban Németország felé, pár nappal kivégzése előtt. Néhány szóban odavetve éles helyzetképek, a lelkiállapot maradéktalan jelzései, a táj, az emberek, a körülmények tárgyilagos felmérése. Emberi fölényéből még arra is telik, hogy gyengéd, játékos, idilli pillantást vessen a cservenkai parasztokra, hogy atmoszférát teremtsen, hogy a forma tökéletes legyen: a ritmus, a rímek, az alliterációk hiánytalanul adják vissza ennek az igaz tanúnak minden közlendőjét.

Nagy utat járt be Radnóti Miklós első kísérleteitől végső eredményeiig. Az elvont, a mesés pásztoriság kulisszatájtól, a pseudo-klasszicitás díszleteitől a modern idill mozzanatain át a humanitás eszményeit szolgáló, igazi klasszicizmusig. Az expresszionista, szürrealista próbálkozásoktól, a tartalommal sokszor ellentétes formajátékoktól a mondanivalónak alárendelt és az azzal adekvát, puritán formai megoldásokig. Költészete lényegileg akkor talált teljesen magára, akkor vált egyetemessé, mikor egyesült a kezdetben párhuzamosan haladó idilli látásmód és a

lázadó szemlélet; mikor azonossá vált az idill és a lázadás. Mikor az idill minden változatában: mint emlék, mint nosztalgia, mint életigenlés, mint távlat és remény az emberi integritás fenntartásáért vívott harc formájává és jelképévé lesz, akkor lázad fel a költő konkrétan, hitelesen az embertelenség, a züllés, a bomlás, a deformálódás ellen, akkor válik a hazai antifasiszta költészet európai jelentőségű képviselőjévé. Ekkor lesz képessé arra, hogy primeren lírikus énjén keresztül úgy dokumentálja az ellenséges rend okozta fizikai és lelki reflexióit, hogy saját sorsa milliók sorsát szimbolizálja, hogy élményei a világ arculatát tükrözzék.

A kritika, amely a *Tajtékos ég* megjelenése után egyöntetűen felismerte Radnóti halhatatlan költői hagyatékát, mai napig nem jutott közös nevezőre világnézetének értékelésében. A munkásmozgalommal való kapcsolatának története ténykérdés, amelynek nem kell okvetlen szoros kapcsolatban lennie magával a művel. Ami az életművet illeti, Radnóti marxista szimpátiája, a szocializmust igenlő felfogása vitathatatlan. Kétségtelen azonban, hogy a nehéz magyarországi helyzetben, amelyben az illegális kommunista párt gyengesége és vele szemben a fasiszta erők befolyása rendkívül megnehezítette mind a marxista műveltség, mind a kommunista mozgalmi tapasztalatok megszerzését, az aktív harcok állandó tüzeiben való edződést, Radnóti művészi szemlélete nem jutott el odáig, ameddig eljutott József Attila, a tudományosan megalapozott költői világképig, amelynek segítségével az utóbbi nemzeti programot tudott adni, a tragikus konfliktusok ábrázolásával egyidejűleg a megoldás útját is meg tudta mutatni. Azonban mint a forradalmi változást kívánó ember, felismeri a harc szükségességét. Éppen ez a belátás avatta Radnótit József Attila mellett a legnagyobb magyar antifasiszta költővé, József Attila halála után ő kapcsolódott bele legméltóbban az antifasiszta világirodalom kórusába. Nem lehet eléggé méltatni a klasszikus humanizmusnak, a ráció tiszteletének, az internacionalista hazafiságnak, a művészi és emberi erkölcsnek, a magános helytállásnak és tanúságtevésnek, a hősiek lelkiismeretességnek azt a tartalmasságát és színvonalát, amely Radnótit nemcsak nagy művésszé, hanem az új, a szocialista emberré válás folyamatának egyik előfutárává és példaképévé avatja. Ha csak arra gondolunk, hogyan tartotta pajzsnak maga elé az értelmet a gyilkos fasiszta irracionálizmussal szemben (*Talán, Órizz és védj*), ha csak azt idézzük, hogyan állította még versformáit is védőgátul az antihumánus káosz ellen (*Ó, régi börtönök*), már ez is elég ok, hogy világnézete, etikája előtt meghajoljunk. Ám azt sem feledhetjük el, hogy a munkásmozgalommal, a marxizmussal volt kapcsolata és ez a kapcsolat, a dolgozó szegényekkel, a felszabadulni vágyó elnyomottakkal való tartós szolidaritása, ritka emberségének mindenkor nagy határfokú emelője volt. Dési Huber István halálára írott versében jut kristálytisztán kifejezésre e kapcsolat jelentősége, termékenyítő hatása (*Nem bírta hát...*). Ebben a versben kifejezi, hogy milyen pozitív jelentőséget tulajdonít annak, hogy Dési Hubert „a dolgozók nehézkes népe” dobta fel, megérti és megérteti, hogy ha a nép még nem is hű ma a belőle szakadt és az ő érdekeit szolgáló művészhez, eljön az idő, mikor „megtanul majd s többé nem felejt el”. Élete legteltjesebb, legtöretlenebb költői hitvallását ebben a versben fogalmazza meg, világos bizonyítékául annak, hogy szívében, tehetségében nem volt semmi gátja a legigazibb eszmék befogadásának. Méltán áll tehát a szegedi Pantheonban Radnóti emléktábláján e versének utolsó szakasza:

*„ Ember vigyázz, figyeld meg jól világod;
ez volta múlt, emez a vad jelen, –
hordozd szívedben. Éld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen.”*

RADNÓTI MIKLÓS

Megjelent a *Magyar Tudomány* 1963. évi 8. számában, és alapjául szolgált a *Magyar irodalom története* Radnóti-fejezetének, amely Imre Katalin munkája.

JEGYZETEK

A SZÉP SZÓ ÉS JÓZSEF ATTILA

- [1] KATONA Jenő: *Egy költő halálára*, Korunk Szava, 1937. dec. [\[vissza\]](#)
- [2] BOLDIZSÁR Iván: *József Attila*, Válasz, 1938. jan. [\[vissza\]](#)
- [5] KASSÁK Lajos: *Emlékezés József Attilára*, Népszava, 1938. dec. 18. [\[vissza\]](#)
- [4] SCHÖPFLIN Aladár: *Asszonyok költőkre emlékeznek*, Nyugat, 1940. 7. sz. [\[vissza\]](#)
- [5] FÉJA Géza: *József Attila (Nagy vállalkozások kora)*, Magyar Élet Kiadó, 1943 [\[vissza\]](#)
- [6] JUHÁSZ Géza: *Az utca és a föld* (Népi írók, Magyar Élet Kiadás, 1943) [\[vissza\]](#)
- [7] NÉMETH László: *Nincsen anyám, se apám*, Nyugat, 1929. dec. 1. [\[vissza\]](#)
- [8] „Az Istenek halnak, az emberéi”, Toll, 1930. jan. [\[vissza\]](#)
- [9] *Fiatalság és népművészet*, Szabadon, 1932. jan. [\[vissza\]](#)
- [10] GERGELY Sándor: *József Attila új versei*, Korunk, 1931. május. KÁLMÁN József: *Van-e szocialista líra?*, Szocializmus, 1931. június 16. JENŐ József: *A magyar vers útja*, Népszava, 1931. május 17. [\[vissza\]](#)

- [11] *József Attila új versei*, Magyar Szemle, 1931. december. [\[vissza\]](#)
- [12] FENYŐ László: *Dönts a tőkét, ne siránkozz*, Nyugat, 1931. jún. 16. [\[vissza\]](#)
- [13] FÉJA Géza: *Szélkakas költők*, Előörs, 1931. máj. 10. [\[vissza\]](#)
- [14] ILLYÉS Gyula: *Külvárosi éj*, Nyugat, 1932. dec. 16. [\[vissza\]](#)
- [15] NÉMETH László: *Magyar líra 1932-ben*, Tanú, 1933. jan. 3. [\[vissza\]](#)
- [16] PÁKOZDI Ferenc: *Külvárosi éj*, Társadalmi Szemle, 1933. febr. [\[vissza\]](#)
- [17] SÁNDOR Pál: *Emlékeim József Attiláról*. (Kézirat.) [\[vissza\]](#)
- [18] NAGY István: *Az elsötétült külvárosi éj*, Korunk, 1930. febr. [\[vissza\]](#)
- [19] ANDRÁSFY Gyula: *Szemináriumvezető József Attila*, Irodalmi Újság, 1953. ápr. 16. [\[vissza\]](#)
- [20] *Reform-toborzó*, Esti Kurír, 1935. máj. 5. [\[vissza\]](#)
- [21] „Új Szellemi Front”, Szocializmus, 1935. május. [\[vissza\]](#)
- [22] RÉVAI József: *JózsefAttila-problémák*. [\[vissza\]](#)
- [23] FEJTŐ Ferenc: *József Attila, „a felnőtt”*, Népszava, 1938. febr. 27. [\[vissza\]](#)
- [24] FÜSI József: *József Attila összes versei*, Toll, 1938. július. [\[vissza\]](#)
- [25] NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. [\[vissza\]](#)
- [26] RÉVAI József: *József Attiláról*. (Válogatott irodalmi tanulmányok, Kossuth Kiadó, 1960.) [\[vissza\]](#)

- [27] SÁNDOR Pál: *Az igazi József Attila*, Hajnal Kiadás, 1940. [\[vissza\]](#)
- [28] JÓZSEF Attila: *Esztétikai töredékek*, 1935. [\[vissza\]](#)
- [29] MÓRICZ Zsigmond: *Várostrom. A nép kultúráját akar*, Pesti Napló, 1938. febr. 24. [\[vissza\]](#)
- [30] JÓZSEF Attila: *A mai költő feladatai*, Új Szellem, 1937. okt. 15. [\[vissza\]](#)
- [31] NÉMETH Andor: *József Attila* [\[vissza\]](#)
- [32] FEJTŐ F.: *József Attila, az útmutató*. [\[vissza\]](#)
- [33] VÁGÓ Márta: *József Attila verset magyaráz. (Kortársak nagy emberekről)* Művelt Nép, 1956. [\[vissza\]](#)
- [34] IGNOTUS Pál: *Csipkerózsa*, Haladás, 1947. 3. sz.–38. sz.-ig. [\[vissza\]](#)
- [35] NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. [\[vissza\]](#)
- [36] IGNOTUS Pál: *Csipkerózsa*. [\[vissza\]](#)
- [37] NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. [\[vissza\]](#)
- [38] FEJTŐ F.: *József Attila, az útmutató*. [\[vissza\]](#)
- [39] IGNOTUS Pál: *Csipkerózsa*. [\[vissza\]](#)
- [40] NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. [\[vissza\]](#)
- [41] Uo. [\[vissza\]](#)
- [42] FEJTŐ F.: *József Attila, az útmutató*. [\[vissza\]](#)

- [43] IGNOTUS Pál: *Néhány emlék József Attiláról.* [\[vissza\]](#)
- [44] NÉMETH Andor: *József Attila és kora.* [\[vissza\]](#)
- [45] SÁNDOR Pál: *Az igazi József Attila.* [\[vissza\]](#)
- [46] BÁLINT György: *Az értelem vértanúja,* Újság, 1939. dec. 10. [\[vissza\]](#)
- [47] NÉMETH Andor: *József Attila és kora.* [\[vissza\]](#)
- [48] FŰSI József: *József Attiláról,* Újvilág, 1955. ápr. 7. [\[vissza\]](#)
- [49] TERSÁNSZKY J. J.: *József Attila, a szerkesztő,* Kis Újság, 1949. nov. 1. [\[vissza\]](#)
- [50] ÖRKÉNY István: *Első estém a Rózsahokorban,* Csillag, 1955. 5. sz. [\[vissza\]](#)
- [51] NÉMETH Andor: *József Attila és kora.* [\[vissza\]](#)
- [52] D. J.: *József Attila a nyomdász szemével,* Szép Szó, 1938. 21. sz. [\[vissza\]](#)
- [53] SÁNDOR Pál: *Emlékeim József Attiláról.* (Kézirat.) [\[vissza\]](#)
- [54] NÉMETH Andor: *József Attila és kora.* [\[vissza\]](#)
- [55] JÓZSEF Jolán: *József Attila élete.* [\[vissza\]](#)
- [56] FODOR József: *A költő és kora.* [\[vissza\]](#)
- [57] HATVÁNY Lajos: *József Attila körül.* [\[vissza\]](#)
- [58] NÉMETH Andor: *Versekről,* Szép Szó, 1936. 2. sz. [\[vissza\]](#)
- [59] ÓAPEK: *Humanizmus,* Szép Szó, 1936. 5–6. sz. [\[vissza\]](#)

- [60] *Ázsia lelke* (Hatvány Bertalan könyve, Szép Szó, 1936. 1. sz.) [\[vissza\]](#)
- [61] IGNOTUS Pál: *Kosztolányi Dezső*, Szép Szó, 1937.11. sz. [\[vissza\]](#)
- [62] *Kosztolányi Dezső*, Toll, 1935. június 15. [\[vissza\]](#)
- [63] *Szerkesztői üzenet*, Szép Szó, 1936. 2. sz. [\[vissza\]](#)
- [64] *József Attila Összes Művei* III. 418. [\[vissza\]](#)
- [65] HORVÁTH János: *Magyar versek könyve*, Szép Szó, 1937. júl.-aug. [\[vissza\]](#)
- [66] *Ütem és fogalom*, Szép Szó, 1937. júl.-aug. [\[vissza\]](#)
- [67] „*Márciusi Front*“, Szép Szó, 1937. 16. sz. [\[vissza\]](#)
- [68] *Van-e szociológiai indokoltsága az új-népies irányynak?*, Szép Szó, 1937. 17. sz. [\[vissza\]](#)
- [69] RÉVAI József: *JózsefAttila-problémák*. [\[vissza\]](#)
- [70] VÁGÓ Márta: *József Attila verset magyaráz*. [\[vissza\]](#)
- [71] RÉVAI József: *József Attiláról*. [\[vissza\]](#)
- [72] Uo. [\[vissza\]](#)
- [73] NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. [\[vissza\]](#)
- [74] IGNOTUS Pál: *József Attila verseiről*, Szép Szó, 1937. 11. sz. [\[vissza\]](#)
- [75] NÉMETH Andor: *József Attila verseiről*, Szép Szó, 1937. 11. sz. [\[vissza\]](#)

- [76] FEJTŐ F.: *A háború utáni magyar irodalom*, Szép Szó, 1937. 19. sz. [\[vissza\]](#)
- [77] IGNOTUS Pál: *Nagyon fáj*, Esti Kurír, 1936. dec. 25. [\[vissza\]](#)
- [78] NÉMETH Andor: *Nagyon fáj*, Újság, 1937. jan. 10. [\[vissza\]](#)
- [79] FEJTŐ F.: *József Attila*, Népszava, 1937. jan. 10. [\[vissza\]](#)
- [80] REMENYIK Zsigmond: *Nagyon fáj*, Korunk, 1937. február. [\[vissza\]](#)
- [81] HORVÁTH Béla: *József Attila: Nagyon fáj*, Korunk Szava, 1937. júl. 1. [\[vissza\]](#)
- [82] SÓS Endre: *József Attila új versei*, Magyar Hírlap, 1937. márc. 21. [\[vissza\]](#)
- [83] KOMLÓS Aladár: *Irodalmi Napló*, Toll, 1937. febr. 20. [\[vissza\]](#)
- [84] FORGÁCH Antal: *József Attila: Nagyon fáj*, Válasz, 1937. febr. [\[vissza\]](#)
- [85] SZEGI Pál: *Nagyon fáj*, Nyugat, 1937. 3. sz. [\[vissza\]](#)
- [86] BÁLINT György: *József Attila: Nagyon fáj*, Korunk, 1937. jan.–febr. [\[vissza\]](#)
- [87] KOMLÓS Aladár: *József Attila és kritikusa*. [\[vissza\]](#)
- [88] PEJTŐ F.: *Silone: Kenyér és bor*, Szép Szó, 1937. 13–14. sz. [\[vissza\]](#)
- [89] HATVÁNY Bertalan: *Halva született reform*, Szép Szó, 1936. 5–6. sz. [\[vissza\]](#)
- [90] IGNOTUS Pál: *A liberalizmus házi reformja*, Szép Szó, 1936. 3. sz. [\[vissza\]](#)
- [91] HATVÁNY Bertalan: *Halva született reform*. [\[vissza\]](#)
- [92] IGNOTUS Pál: *A liberalizmus házi reformja*. [\[vissza\]](#)

- [93] Uo. [\[vissza\]](#)
- [94] BASCH Loránd: *Egy literálisper története*, Irodalomtörténet, 1959. 3–4. sz. [\[vissza\]](#)
- [95] BÁLINT György: *A fájdalom zsenije*, Pesti Napló, 1938. július 17. [\[vissza\]](#)
- [96] FÉJA Géza: *Nagy vállalkozások kora* 300. o. [\[vissza\]](#)
- [97] VAJTHÓ László: *Két nemzedék arca*. [\[vissza\]](#)
- [98] BABITS Mihály: *Új antológia*, Nyugat, 1932. [\[vissza\]](#)
- [99] SCHÖPFLIN A.: *A magyar irodalom története...* Nyugat, 1937. [\[vissza\]](#)
- [100] RÉVAIJ.: *József Attila-problémák*. [\[vissza\]](#)
- [101] Uo. [\[vissza\]](#)
- [102] BÁLINT György: *Az értelem vértanúja*, Újság, 1939. dec. 10. [\[vissza\]](#)
- [103] NÉMETH Andor: *Mit illik József Attiláról tudni*, Újság, 1937. dec. 12. [\[vissza\]](#)
- [104] DÉRY Tibor: *József Attila*, Szabad Nép, 1947. dec. 10. [\[vissza\]](#)
- [105] SÁNDOR Pál: *Az igazi József Attila*. [\[vissza\]](#)
- [106] *Csoszogi, az öreg suszter*, Delta Almanach, 1940. [\[vissza\]](#)
- [107] LUTHER Márton: *Erős vár*, Szép Szó, 1938. 29–30. sz. [\[vissza\]](#)
- [108] *Adalék. József Attila és Juhász Gyula levélváltása*, Szép Szó, 1938. 23. sz. [\[vissza\]](#)

- [109] IGNOTUS Pál: *A József Attila verse*, Szép Szó, 1938. 22. sz. NÉMETH Andor: *Utószó egy utószóhoz*, Szép Szó, 1938. 25. sz. József Attila emlékének, Szép Szó, 1938. 29–30. sz. GÁSPÁR Zoltán: *Kié József Attila?*, Delta Almanach, 1940. [\[vissza\]](#)
- [110] *József Attila irodalmi munkássága* (Bibliográfia), Szép Szó, 1938. 22. sz. [\[vissza\]](#)
- [111] ZELENKA Sándor: *József Attiláról, József Attilával*, Szép Szó, 1938. 22. sz. ZSIGMOND Ede: *József Attila meghalt*, Szép Szó, 1938. 22. sz. [\[vissza\]](#)
- [112] Több újság hírt ad az esetről. Lásd: KARINTHY: *Röpcédula, Magyarország*, 1938. febr. 22.; *Botrány a Szép Szó József Attila emlékestjén*, Magyarország, 1938. febr. 22. [\[vissza\]](#)
- [113] A beszédet több újság egészében vagy kivonatossan hozza (Esti Kurír, 1942. máj. 4., Magyar Nemzet, 1942. máj. 5., Újság, 1942. máj. 5., Népszava, 1942. máj. 5.) [\[vissza\]](#)
- [114] *József Attila Összes versei*, Cserépfalvi, 1938. [\[vissza\]](#)
- [115] NÉMETH Andor: *József Attila*. [\[vissza\]](#)
- [116] *József Attila emlékének*, Szép Szó, 1938. 29–30. sz. [\[vissza\]](#)
- [117] GÁSPÁR Zoltán: *Kié József Attila?* [\[vissza\]](#)
- [118] HALÁSZ Gábor: *József Attila*, Nyugat, 1938. 3. sz. [\[vissza\]](#)
- [119] RÓNAY György: *Jegyzetek József Attila sírjánál*, Magyar Csillag, 1942. jún. [\[vissza\]](#)
- [120] SCHÖPFLIN: *Asszonyok költőkre emlékeznek*. [\[vissza\]](#)
- [121] ERDÉLYI József: *Világirodalom*, Virradat, 1943. jan. 18. [\[vissza\]](#)
- [122] NÉMETH Andor: *Mit illik József Attiláról tudni*. [\[vissza\]](#)

[123] GÁSPÁR Zoltán: *Kié József Attila?* [[vissza](#)]

Készült 500 példányban

**Ez a
430
példány**

**ISBN 963 400 646 9
ISSN 0866 – 4420**

Felelős kiadó: Pásztor Mihály

Felelős szerkesztő: Tabák András

**Tótfalusi Tannyomda (910594), Budapest
Felelős vezető: Béres György mb. igazgató**

Terjeszti: a TÉKA Könyvértékesítő Vállalat
